

รายนามผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก

ที่	รายนาม	ปี
1	พระบรมวิกรมโกศล (ทองอยู่ สุวรรณบวร)	พ.ศ. 2456 - พ.ศ. 2457
2	พระไชยศิรินทรภักดี	พ.ศ. 2457 - พ.ศ. 2457
3	พระพิณณุโลกบุรี (สวัสดิ์ มหาเกษ)	พ.ศ. 2457 - พ.ศ. 2458
4	พระเกษมศรีสงคราม	พ.ศ. 2458 - พ.ศ. 2459
5	พระถาวรคโลกบุรี	พ.ศ. 2459 - พ.ศ. 2461
6	พระยาภิบาลา ณ วัฒนวิศิษฐ์ (วิเชียร กัลยาณมิตร)	พ.ศ. 2461 - พ.ศ. 2471
7	พระยาสุพรรณพิพิธ (เชอ มังวิบูลย์)	พ.ศ. 2470 - พ.ศ. 2476
8	พระยาศิริชัยบุรินทร์ (เกียน หงสะพชา)	12 มีนาคม 2476 - 1 กรกฎาคม 2476
9	พระยาสมุทรบุรณรินทร์ (เป่ย์อิง สุวรรณนันท)	20 มีนาคม 2478 - 14 พฤษภาคม 2481
10	พระยาสุราษฎร์ธานีศรีเกษมไตรภม	10 มิถุนายน 2481 - 18 มิถุนายน 2482
11	พันตรีหลวงพุทธสารประสิทธิ์ (เมี้ยน โรหิตเสถณี)	24 มิถุนายน 2482 - 7 กรกฎาคม 2483
12	พันเอกพระศรีเชษฐสงคราม (ศรี สุชะวาท)	7 กันยายน 2483 - 1 พฤษภาคม 2484
13	พันตรีหลวงพุทธสารประสิทธิ์ (เมี้ยน โรหิตเสถณี)	16 มิถุนายน 2484 - 27 เมษายน 2485
14	หลวงวิเศษภักดี (ชื่น วิเศษภักดี)	28 เมษายน 2485 - 3 มกราคม 2487
15	หลวงศรีนราภัย (ฉวี จันทิมาคม)	11 พฤษภาคม 2487 - 7 กรกฎาคม 2488
16	นายพรหม สุตรสุคน	7 กรกฎาคม 2488 - 7 ตุลาคม 2489
17	ขุนคำนวนวิจิตร (เชอ บุนนาค)	18 พฤศจิกายน 2489 - 6 ธันวาคม 2490
18	ขุนจรรยาวิเศษ (เกียง บุญเขิด)	6 ธันวาคม 2490 - 31 ธันวาคม 2493
19	นายพ่วง สุวรรณรัฐ	1 กันยายน 2493 - 10 กุมภาพันธ์ 2494
20	พันตรีขุนทะยานราษฎร์คน (วัชร วัชรบุล)	12 กุมภาพันธ์ 2494 - 1 พฤษภาคม 2496
21	พระบรมศาสตราภรณ์	1 กุมภาพันธ์ 2497 - 1 สิงหาคม 2497
22	นายประ พะพูนาม	1 สิงหาคม 2497 - 22 กุมภาพันธ์ 2501
23	นายพ่วง สุวรรณรัฐ	24 กุมภาพันธ์ 2501 - 3 มีนาคม 2501
24	นายเอี่ยม โพธิ์สุวรรณ	27 มีนาคม 2501 - 31 มีนาคม 2507
25	นายเจริญ ภมรบุตร	9 เมษายน 2507 - 4 กุมภาพันธ์ 2509
26	นายนิรุต ไชยกุล	11 กุมภาพันธ์ 2509 - 21 ตุลาคม 2510
27	นายพล ขุฑทอง	21 พฤศจิกายน 2510 - 2 ตุลาคม 2513

ที่	รายนาม	ปี
28	นายพิพัฒน์ บุญรัตน์	2 ตุลาคม 2513 - 21 กันยายน 2514
29	นายจำรูญ ปิยะบุระ	1 ตุลาคม 2514 - 30 กันยายน 2515
30	พลตำรวจตรีสมรุต วาทยานนท์	1 ตุลาคม 2515 - 30 กันยายน 2517
31	นายสิทธิเดช นริศรักษา	1 ตุลาคม 2517 - 30 กันยายน 2519
32	นายชาญ กาญจนพันธ์	1 ตุลาคม 2519 - 30 กันยายน 2523
33	นายอง กักดี	1 ตุลาคม 2523 - 30 กันยายน 2525
34	นายสืบ รอดประเสริฐ	1 ตุลาคม 2525 - 31 ตุลาคม 2528
35	นายพนรัตน์ เวชชาสตร์	1 พฤศจิกายน 2528 - 30 กันยายน 2532
36	นายไพฑูรย์ สุทธวิภาท	1 ตุลาคม 2532 - 30 กันยายน 2534
37	นายเกษม จันทนกุลกะ	1 ตุลาคม 2534 - 30 กันยายน 2536
38	นายสวัสดิ์ ส่งสัมพันธ์	1 ตุลาคม 2536 - 30 กันยายน 2539
39	นายวิรัชศักดิ์ ราชพิตร	1 ตุลาคม 2539 - ปัจจุบัน

พินิจโลกในปัจจุบัน

จังหวัดพินิจโลกในปัจจุบันมีการบริหารการปกครองออกเป็น 3 ส่วน คือ การบริหารราชการส่วนกลาง การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น มีรายละเอียดดังนี้ คือ

1. การบริหารส่วนกลาง กระทรวง ทบวงและกรมส่วนกลางได้ส่งผู้แทนของกระทรวง ทบวง และกรมมาตั้งสำนักงานบริหารราชการประจำสัมพันธ์กับผู้ว่าราชการจังหวัดพินิจโลกถึง 68 แห่ง

2. การบริหารราชการส่วนภูมิภาค แบ่งการบริหารการปกครองเป็น 9 อำเภอ มี 93 ตำบล และมี 901 หมู่บ้าน โดยแยกเป็นรายอำเภอได้ดังนี้ คือ

ที่	อำเภอ	จำนวนตำบล	จำนวนหมู่บ้าน
1	เมืองพินิจโลก	20	148
2	วังทอง	11	128
3	พรหมพิราม	12	111
4	บางกระทุ่ม	9	86
5	บึงระก้า	11	115

ที่	อำเภอ	จำนวนตำบล	จำนวนหมู่บ้าน
6	วัดโบสถ์	6	57
7	นครไทย	11	129
8	ชาติตระการ	6	66
9	เนินมะปราง	7	61
	รวม	93	901

ใน พ.ศ. 2540 จังหวัดพิษณุโลกได้เสนอขอจัดตั้งกิ่งอำเภอต่อกระทรวงมหาดไทย 5 กิ่งอำเภอ ดังนี้ คือ

1. กิ่งอำเภอวังน้ำสุ (เดิมอยู่กับอำเภอเมืองพิษณุโลก)
2. กิ่งอำเภอน้ำแก่ง (เดิมอยู่กับอำเภอนครไทย)
3. กิ่งอำเภอทรัพย์ไพรวัลย์ (เดิมอยู่กับอำเภอวังทอง)
4. กิ่งอำเภอลำน้ำสัก (เดิมอยู่กับอำเภอพรหมพิราม)
5. กิ่งอำเภอนันทพัฒนา (เดิมอยู่กับอำเภอบางระกำ)

กระทรวงมหาดไทยได้พิจารณาแล้วเห็นสมควรให้ลดเรื่องการตั้งกิ่งอำเภอทั้ง 5 กิ่งอำเภอไว้ก่อน

3. การบริหารราชการส่วนท้องถิ่น แบ่งเป็นการบริหารราชการประเภทเทศบาล สุขาภิบาล และการบริหารส่วนตำบล โดยแยกรายละเอียดได้ดังนี้ คือ

3.1 เทศบาล จังหวัดพิษณุโลกมีการบริหารการปกครองประเภทเทศบาล 1 เทศบาล คือ

1) เทศบาลเมืองพิษณุโลก ตั้งอยู่ที่ตำบลในเมือง อำเภอเมืองพิษณุโลก (ในปี พ.ศ. 2542 เทศบาลเมืองพิษณุโลกจะได้รับการยกฐานะเป็นเทศบาลนครพิษณุโลก)

3.2 สุขาภิบาล จังหวัดพิษณุโลก มีการบริหารการปกครองประเภทสุขาภิบาล มี 12 แห่ง ดังนี้คือ

- 1) สุขาภิบาลบ้านใหม่ ตั้งอยู่ที่อำเภอเมืองพิษณุโลก
- 2) สุขาภิบาลวังทอง ตั้งอยู่ที่อำเภอวังทอง
- 3) สุขาภิบาลวังน้อ ตั้งอยู่ที่อำเภอพรหมพิราม
- 4) สุขาภิบาลพรหมพิราม ตั้งอยู่ที่อำเภอพรหมพิราม
- 5) สุขาภิบาลบางระกำ ตั้งอยู่ที่อำเภอบางระกำ

6) สุขาภิบาลปลักแรด	ตั้งอยู่ที่อำเภอบางระกำ
7) สุขาภิบาลบางกระทุ่ม	ตั้งอยู่ที่อำเภอบางกระทุ่ม
8) สุขาภิบาลเนินกลุ่ม	ตั้งอยู่ที่อำเภอบางกระทุ่ม
9) สุขาภิบาลเนินมะปราง	ตั้งอยู่ที่อำเภอนันทะปราง
10) สุขาภิบาลวัดโบสถ์	ตั้งอยู่ที่อำเภอบัวโบสถ์
11) สุขาภิบาลนครไทย	ตั้งอยู่ที่อำเภอนครไทย
12) สุขาภิบาลปายแดง	ตั้งอยู่ที่อำเภอนครไทย

กระทรวงมหาดไทย กำลังดำเนินการที่จะยกฐานะสุขาภิบาลทั่วประเทศเป็นเทศบาลตำบล จังหวัดพิษณุโลกในอนาคต ก็จะมีเทศบาลตำบลเพิ่มขึ้นอีก 12 แห่ง

3.3 องค์การบริหารส่วนตำบล จังหวัดพิษณุโลก การบริหารในรูปองค์การบริหารส่วนตำบล 62 แห่ง ดังนี้

อำเภอเมืองพิษณุโลก

1) องค์การบริหารส่วนตำบลหัวรอ	อำเภอเมืองฯ
2) องค์การบริหารส่วนตำบลวัดพิภ	อำเภอเมืองฯ
3) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกล้วย	อำเภอเมืองฯ
4) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าโพธิ์	อำเภอเมืองฯ
5) องค์การบริหารส่วนตำบลถนนแห	อำเภอเมืองฯ
6) องค์การบริหารส่วนตำบลหนอง	อำเภอเมืองฯ
7) องค์การบริหารส่วนตำบลปากโทก	อำเภอเมืองฯ
8) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านคลอง	อำเภอเมืองฯ
9) องค์การบริหารส่วนตำบลพลาขุมพล	อำเภอเมืองฯ
10) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าทอง	อำเภอเมืองฯ
11) องค์การบริหารส่วนตำบลมะขามสูง	อำเภอเมืองฯ
12) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านป่า	อำเภอเมืองฯ
13) องค์การบริหารส่วนตำบลวัดจันทร์	อำเภอเมืองฯ
14) องค์การบริหารส่วนตำบลวัดบุญ	อำเภอเมืองฯ
15) องค์การบริหารส่วนตำบลบึงพระ	อำเภอเมืองฯ
16) องค์การบริหารส่วนตำบลไม้ขอม	อำเภอเมืองฯ
17) องค์การบริหารส่วนตำบลจอมทอง	อำเภอเมืองฯ
18) องค์การบริหารส่วนตำบลวังน้ำคู้	อำเภอเมืองฯ
19) องค์การบริหารส่วนตำบลจันท	อำเภอเมืองฯ

อำเภอบางระกำ

20) องค์การบริหารส่วนตำบลบางระกำ	อำเภอบางระกำ
21) องค์การบริหารส่วนตำบลหนองปลา	อำเภอบางระกำ
22) องค์การบริหารส่วนตำบลบึงกอก	อำเภอบางระกำ
23) องค์การบริหารส่วนตำบลชุมแสงสงคราม	อำเภอบางระกำ
24) องค์การบริหารส่วนตำบลท่านิงงาม	อำเภอบางระกำ
25) องค์การบริหารส่วนตำบลปลักแรด	อำเภอบางระกำ
26) องค์การบริหารส่วนตำบลนิคมพัฒนา	อำเภอบางระกำ
27) องค์การบริหารส่วนตำบลวังอิทก	อำเภอบางระกำ
28) องค์การบริหารส่วนตำบลพันเสา	อำเภอบางระกำ
29) องค์การบริหารส่วนตำบลข่อยทอง	อำเภอบางระกำ
30) องค์การบริหารส่วนตำบลกุดม่วง	อำเภอบางระกำ

อำเภอยะหริ่ง

31) องค์การบริหารส่วนตำบลชายเขียง	อำเภอยะหริ่ง
32) องค์การบริหารส่วนตำบลพรหมพิราม	อำเภอยะหริ่ง
33) องค์การบริหารส่วนตำบลตะกุกกระพือ	อำเภอยะหริ่ง
34) องค์การบริหารส่วนตำบลวงน้อย	อำเภอยะหริ่ง
35) องค์การบริหารส่วนตำบลหนองแขม	อำเภอยะหริ่ง
36) องค์การบริหารส่วนตำบลมะเดื่อ	อำเภอยะหริ่ง
37) องค์การบริหารส่วนตำบลศรีภิรมย์	อำเภอยะหริ่ง
38) องค์การบริหารส่วนตำบลคงประคำ	อำเภอยะหริ่ง
39) องค์การบริหารส่วนตำบลวังมน	อำเภอยะหริ่ง
40) องค์การบริหารส่วนตำบลพอกคลอง	อำเภอยะหริ่ง
41) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าช้าง	อำเภอยะหริ่ง
42) องค์การบริหารส่วนตำบลมะตูม	อำเภอยะหริ่ง

อำเภอวังทอง

43) องค์การบริหารส่วนตำบลพันชาลี	อำเภอวังทอง
44) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง	อำเภอวังทอง
45) องค์การบริหารส่วนตำบลถ้ำไทร	อำเภอวังทอง

46) องค์การบริหารส่วนตำบลวังนกแอ่น	อำเภอวังทอง
47) องค์การบริหารส่วนตำบลวังทอง	อำเภอวังทอง
48) องค์การบริหารส่วนตำบลชัยนาม	อำเภอวังทอง
49) องค์การบริหารส่วนตำบลดินทอง	อำเภอวังทอง
50) องค์การบริหารส่วนตำบลหนองพระ	อำเภอวังทอง
51) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าหมื่นราม	อำเภอวังทอง
52) องค์การบริหารส่วนตำบลแม่ระกา	อำเภอวังทอง
53) องค์การบริหารส่วนตำบลวังพิรุณ	อำเภอวังทอง

อำเภอนิคมะพร้าว

54) องค์การบริหารส่วนตำบลชุมพู	อำเภอนิคมะพร้าว
55) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านมุง	อำเภอนิคมะพร้าว
56) องค์การบริหารส่วนตำบลวังโพรง	อำเภอนิคมะพร้าว
57) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านน้อยชุมพู่เหล็ก	อำเภอนิคมะพร้าว
58) องค์การบริหารส่วนตำบลวังยาง	อำเภอนิคมะพร้าว
59) องค์การบริหารส่วนตำบลนิคมะพร้าว	อำเภอนิคมะพร้าว
60) องค์การบริหารส่วนตำบลไพร่ยอด	อำเภอนิคมะพร้าว

อำเภอนครไทย

61) องค์การบริหารส่วนตำบลหนองกระเทียม	อำเภอนครไทย
62) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านแยง	อำเภอนครไทย
63) องค์การบริหารส่วนตำบลนครไทย	อำเภอนครไทย
64) องค์การบริหารส่วนตำบลยางโกสิน	อำเภอนครไทย
65) องค์การบริหารส่วนตำบลน้ำกุ่ม	อำเภอนครไทย
66) องค์การบริหารส่วนตำบลนครชุม	อำเภอนครไทย
67) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านโพธิ์	อำเภอนครไทย
68) องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยเสียว	อำเภอนครไทย
69) องค์การบริหารส่วนตำบลเนินเพิ่ม	อำเภอนครไทย
70) องค์การบริหารส่วนตำบลอนาวัง	อำเภอนครไทย
71) องค์การบริหารส่วนตำบลบ่อโพธิ์	อำเภอนครไทย

อำเภอชาติตระการ

72) องค์การบริหารส่วนตำบลสวนเมือง	อำเภอชาติตระการ
73) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านตง	อำเภอชาติตระการ
74) องค์การบริหารส่วนตำบลป่ากลาง	อำเภอชาติตระการ
75) องค์การบริหารส่วนตำบลชาติตระการ	อำเภอชาติตระการ
76) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าสะแก	อำเภอชาติตระการ
77) องค์การบริหารส่วนตำบลบ่ออากาศ	อำเภอชาติตระการ

อำเภอวัดโบสถ์

78) องค์การบริหารส่วนตำบลคันไ้	อำเภอวัดโบสถ์
79) องค์การบริหารส่วนตำบลวัดโบสถ์	อำเภอวัดโบสถ์
80) องค์การบริหารส่วนตำบลท่างาม	อำเภอวัดโบสถ์
81) องค์การบริหารส่วนตำบลท้อแท้	อำเภอวัดโบสถ์
82) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านยาง	อำเภอวัดโบสถ์
83) องค์การบริหารส่วนตำบลหินลาด	อำเภอวัดโบสถ์

อำเภอบางกระทุ่ม

84) องค์การบริหารส่วนตำบลนครป่าหมาก	อำเภอบางกระทุ่ม
85) องค์การบริหารส่วนตำบลท่าเสา	อำเภอบางกระทุ่ม
86) องค์การบริหารส่วนตำบลบางกระทุ่ม	อำเภอบางกระทุ่ม
87) องค์การบริหารส่วนตำบลสนามคลี่	อำเภอบางกระทุ่ม
88) องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านไร่	อำเภอบางกระทุ่ม
89) องค์การบริหารส่วนตำบลไผ่ล้อม	อำเภอบางกระทุ่ม
90) องค์การบริหารส่วนตำบลโลกสวย	อำเภอบางกระทุ่ม

(สำนักงานจังหวัดพิษณุโลก, 2541 : 1-6)

พิษณุโลกในอนาคต

จังหวัดพิษณุโลก มีแผนการพัฒนาจังหวัด ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2536 ถึง พ.ศ. 2540) โดยได้กำหนดให้เป็นเมืองหลักของภาคเหนือตอนล่าง ทำให้เมืองพิษณุโลก เป็นศูนย์กลางของกรมการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การทหาร การศึกษา ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม การคมนาคม การสื่อสาร การพาณิชย์กรรม การอุตสาหกรรม และการท่องเที่ยว จังหวัดพิษณุโลกจึง

รับการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค คือ การไฟฟ้า การประปา การโทรศัพท์ การโทรคมนาคม การสร้างถนนภายในจังหวัด และถนนสายเอเชีย ถนนเอเชียมี 2 สาย ซึ่งจะเชื่อมกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีน ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ประเทศกัมพูชา และประเทศสิงคโปร์ โดยมีถนนสายเอเชียสายที่ 1 จากประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีนที่ กุ๋มมิง ผ่านประเทศไทยที่อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย ผ่านจังหวัดพินฉุโลก ผ่านกรุงเทพมหานคร ผ่านจังหวัดสงขลา ที่อำเภอสะเตง ผ่านประเทศกัมพูชา และสิ้นสุดที่ประเทศสิงคโปร์ และมีถนนสายเอเชียสายที่สองจากประเทศกัมพูชานิคมสหภาพเมียนมา (พม่า) ผ่านประเทศไทยที่อำเภอแม่สอด จังหวัดตาก ผ่านจังหวัดสุโขทัย ผ่านจังหวัดพินฉุโลก ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ ผ่านจังหวัดขอนแก่น ผ่านจังหวัดกาฬสินธุ์ ผ่านจังหวัดมุกดาหาร เข้าสู่ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ที่ แขวงสุวรรณเขต เข้าสู่ประเทศกัมพูชาเวียตนาม ไปสิ้นสุดที่เมืองดานัง (เส้นทางนี้เชื่อมทะเลจีนใต้ กับมหาสมุทรอินเดียได้) ซึ่งถนนสายเอเชียทั้ง 2 สายนี้ มาตัดผ่านกันที่จังหวัดพินฉุโลกทำให้จังหวัดพินฉุโลกกลายเป็นสี่แยกอินโดจีน หรือประตูสู่อินโดจีน ไปในที่ทุก พินฉุโลกในอนาคตนอกจากจะเป็นจังหวัดที่สำคัญจังหวัดหนึ่งแล้ว จังหวัดพินฉุโลกจะต้องมีศักยภาพที่ดีในทุก ๆ ด้าน พร้อมเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาภาคเหนือตอนล่าง ตลอดจนเป็นศูนย์กลางในการพัฒนา ประเทศต่าง ๆ ที่อยู่ในคาบสมุทรอินโดจีนตอนบนให้ได้

สรุป

พินฉุโลกในอดีตเป็นเมืองที่มีความสำคัญมากเมืองหนึ่งในประวัติศาสตร์เคยเป็นทั้งเมืองราชธานี เมืองพระมหาอุปราช เมืองประเทศราช เมืองเอก และเมืองเอก เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม การคมนาคม การโทรคมนาคม การทหาร และการท่องเที่ยว

พินฉุโลกในปัจจุบันก็ยังเป็นจังหวัดที่มีความสำคัญมาก เป็นเมืองหลักและเป็นศูนย์กลางความเจริญในทุก ๆ ด้านของภาคเหนือตอนล่าง พินฉุโลกจึงเชื่อมต่อไปยังประเทศต่าง ๆ ที่มีอยู่ในคาบสมุทรอินโดจีนตอนบน

พินฉุโลกในอนาคตจะเป็นจังหวัดที่เป็นเมืองหลักที่มีความสำคัญที่สุด เป็นศูนย์กลางของการคมนาคมของประเทศในคาบสมุทรอินโดจีน หรือเป็นสี่แยกอินโดจีน หรือประตูสู่ประเทศในอินโดจีน ซึ่งจะก่อให้เกิดการระดมสรรพกำลัง และศักยภาพในทุก ๆ ด้านเพื่อการพัฒนาไปสู่ความเจริญทุก ๆ ด้าน ทั้งในระดับภูมิภาคและในระดับสากลที่มีความเป็นปึกแผ่น ความมั่นคง มั่งคั่ง เข้มแข็ง และยั่งยืน

บทที่ 4

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลก

บทนำ

ประชาชนชาวเมืองพิษณุโลก มีทั้งประชาชนที่ดั้งถิ่นฐานเดิม ซึ่งประกอบไปด้วย ประชาชนชาวสุโขทัย ชาวกรุงศรีอยุธยา และชาวลาว กับประชาชนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ได้แก่ ประชาชนชาวจีน ชาวอินเดีย ชาวอณูวิกัน ชาวลาวและชาวเวียดนาม ซึ่งประชาชนทั้งประชาชนเดิม และประชาชนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ ได้มีความสัมพันธ์กันทั้งทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา ศาสนา และศิลปวัฒนธรรม ทำให้ประชาชนชาวจังหวัดพิษณุโลกได้มีความเข้าใจอันดีต่อกัน จนมีการผสมผสานกันของประชาชนในกลุ่มชนที่มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลก สามารถแบ่งได้ 2 ส่วน คือ การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกดั้งเดิม และการตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกใหม่ ซึ่งมีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกดั้งเดิม

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกดั้งเดิมมี 2 สมัย ดังนี้ คือ

1. การตั้งถิ่นฐานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ประมาณ 4,000 ปี ถึง 2,000 ปี ถ่วงมาแล้ว ได้มีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ ในแถบทุ่งแม่น้ำนครนายก ทุ่งแม่น้ำวังทอง ทุ่งแม่น้ำน่าน และแถบภูเขาสูง ในเขตอำเภอนครไทย และอำเภอชาติตระการ เพราะได้พบหลักฐานรอยขุดดินและเส็กหินบนเนินสูงที่น้ำท่วม (เขาช้างเผือก อำเภอนครไทย) ที่ผาจีลเขากู๊ด (เขากู๊ดที่อำเภอนครไทย) ที่ผากระดากนถข (เขาน้ำร้อน อำเภอชาติตระการ) และได้พบเครื่องมือเครื่องใช้หินขัด และยุคโลหะมากมายหลายชิ้น การตั้งชุมชนในสมัยนี้ คงจะเป็นการตั้งชุมชนขนาดเล็ก และคงจะมีประชากรไม่มากนัก

2. การตั้งถิ่นฐานในสมัยประวัติศาสตร์

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลก ในสมัยประวัติศาสตร์ แบ่งได้ 6 สมัย ดังนี้คือ

2.1 การตั้งถิ่นฐานในสมัยทวารวดี

ในสมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงพุทธศตวรรษที่ 16 หรือประมาณปี พ.ศ. 1200 ถึง พ.ศ. 1600 ได้มีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในสมัยทวารวดี ในเขตเมืองนครไทยเก่า เขาสอมแดง วัดโพธิ์ญาณ และเมืองเขมราช เพราะได้พบใบเสมาหินทรายแดงเสกที่วัดหน้าพระธาตุ อำเภอนครไทย ได้พบพระพุทธรูปศิลปะสมัยทวารวดีตอนปลาย ที่บนเขาสอมแดง อำเภอวังทอง

ศึกษาภาพถ่ายทางอากาศพบว่าวัดโพธิญาณ และเมืองชมราช มีลักษณะเป็นเมืองที่มีรูปร่างกลมเหมือนเมืองโบราณสมัยทวารวดีมาก การตั้งชุมชนในสมัยนี้ คงจะเป็นชุมชนเมืองเล็กถึงชุมชนขนาดกลาง และคงจะมีประชากรมากพอสมควร

2.2 การตั้งถิ่นฐานในสมัยลพบุรี

ในสมัยลพบุรี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 18 หรือ ประมาณปี พ.ศ. 1100 - พ.ศ. 1800 ก่อนการตั้งอาณาจักรสุโขทัย ได้มีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในสมัยลพบุรี ในเขตวัดจุฬามณี และเมืองนครไทยเก่า เพราะได้พบหลักฐานทางโบราณคดี สมัยลพบุรี คือ เทวสถานพระปรางค์วัดจุฬามณีซึ่งเป็น ศิลปะสมัยลพบุรี และได้พบพระพุทธรูปศิลปะสมัยลพบุรีที่วัดกลางศรีพุทธาราม หรือวัดกลาง อำเภอนครไทย 2 องค์ การตั้งชุมชนสมัยนี้เป็นการตั้งชุมชนเมืองที่มีขนาดใหญ่ หรืออาจจะเป็นอาณาจักรก็ได้ และคงจะมีประชากรมาก

2.3 การตั้งถิ่นฐานในสมัยกรุงสุโขทัย

ในสมัยกรุงสุโขทัย ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 หรือ ประมาณปี พ.ศ. 1800 ถึงปี พ.ศ. 2000 ในระยะเริ่มต้นสร้างเมืองสองแคว (พิษณุโลก) คงจะอยู่ในการปกครองของพระมหาอภัยศิริ ผู้ครองเมืองพิษณุโลก สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเชื้อพระวงศ์ราชวงศ์สุโขทัย น่าชม และเป็นอิสระมาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหง ราชวงศ์พระร่วง พระมหาอภัยศิริผู้ครองกรุงสุโขทัย เมืองสองแคว (พิษณุโลก) จึงได้ถูกผนวกรวมเข้ากับอาณาจักรสุโขทัย จนถึงรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พระยาเลิโก) ได้เสด็จมาประทับที่เมืองสองแคว (พิษณุโลก) ทำให้เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นราชธานีของอาณาจักรสุโขทัย อยู่มาจนถึง 7 ปี คือ ในระหว่าง ปี พ.ศ. 1905 ถึงปี พ.ศ. 1912 หลังจากนั้นเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ก็จะมีฐานะเป็นราชธานีของอาณาจักรสุโขทัย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึงรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พระยาเลิโก) ต่อเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 2 (พระยาสุโขทัย) 3 (พระยาสุโขทัย) และมหาธรรมราชาที่ 4 (พระยาสุโขทัย) เมืองสองแคว (พิษณุโลก) ได้มีฐานะเป็นเมืองราชธานี ในสมัยนี้เมืองสองแคว (พิษณุโลก) คงจะเป็นชุมชนเมืองที่ขนาดใหญ่หรือเป็นอาณาจักร และคงจะมีประชากรมาก ในสมัยกรุงสุโขทัยนี้ได้พบหลักฐานเกี่ยวกับเมืองนครไทยและการตั้งถิ่นฐานของชาวพิษณุโลก มีดังนี้

พุทธ บวรณะเขตต์ (2530 : 34 - 35) ได้กล่าวถึงเรื่องเมืองนครไทยไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกว่า "...เมืองพระนครคีรี เป็นเมืองน้อยปลายอาณาเขตของนครวันเมืองทางทิศตะวันออก จะมีมาตั้งแต่ครั้งใดไม่ปรากฏ เมื่อสิ้นศตวรรษที่ 12 ได้มีกษัตริย์ทวารวดีขึ้นแทนแคว้นสุพรรณภูมิ เมืองนี้จึงเป็นเมืองปลายเขตแดนทางทิศตะวันออกเหนือหน้าของนครวันสุพรรณภูมิที่ติดต่อกับ

เมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขงไปด้วย ต่อมาเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 แคว้นทวารวดีได้เสื่อม
สลายลง เพราะอำนาจของอาณาจักรเมืองนี้ได้กลายไป พอลงถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 18
พวกไทยโยนกจากเมืองไชยบุรีได้อพยพหนีภัยสงครามจากกองทัพของเจ้าสามหลวงฟ้า พระราชอนุชา
ของพระเจ้าเลอหาญฟ้า แห่งราชวงศ์ไทยมา (ไทยใหญ่) เมืองโกสัมพิตีได้ยกมาโจมตีดินแดนตามชายฝั่ง
น้ำมาทางเมืองน่าน เมื่อนำมาถึงเมืองพระนครคีรี (ร้าง) เห็นว่า มีชัยภูมิดี น้ำท่าสมบูรณ์ จึงได้สร้างเมือง
ขึ้นใหม่ชื่อว่า เมืองนครไทย (เมืองของคนไทย).....”

เดิม วิภากรักษ์พนกิจ (2540 : 13) ได้เขียน หนังสือประวัติศาสตร์ลาวกล่าวถึง การตั้ง
ถิ่นฐานของพระเจ้ามหาวันหรือเจ้ามหาพนมที่เมืองนครไทยว่า

“...พระเจ้ามหาวัน นครชัยบุรี (เชียงแสน) ได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ตำบลโนนจันทร์
เรียกว่า นครไทย ในแคว้นสุโขทัยราว พ.ศ. 1731 ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7
แห่งกรุงกัมพูชา พระเจ้ามหาวันหรือเจ้ามหาพนม ทรงรวบรวมโยนกอยู่ที่นครไทยจนสิ้นรัชกาล.....”

พงศาวดารลาว ฉบับกระทรวงศึกษาธิการ แห่งราชอาณาจักรลาว (พงศาวดารลาว อ้าง
ในสุชน ชามชูนท, 2513 : 138) กล่าวว่า

“.....เมื่อ พ.ศ. 1899 พระเจ้าฟ้ารุ่ง พระมหากษัตริย์ลาว ลงมติเมืองนครไทยได้.....”

ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 8 จารึกวัดพระมหาธาตุ หรือวัดสระศรี สันนิษฐานว่า จารึก
เมื่อปี พ.ศ. 1976 (สุชน ชามชูนท, 2513 : 138) กล่าวว่า

“..... พระมหาธรรมราชาธิราชบรมจักรพรรดิ ผู้ทรงกรุงสุโขทัยเสด็จไปเยี่ยมเมือง
นครไทย...”

ในเรื่องการตั้งถิ่นฐานของเมืองนครไทยนี้ แสดงให้เห็นว่า ในเมืองนครไทยมีมาตั้งแต่
ก่อนสมัยกรุงสุโขทัย ดินชื่อเมืองพระนครคีรี เป็นเมืองร้างจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 จึงมีพวกไทยจาก
เมืองไชยบุรีมาสร้างเมืองใหม่ ชื่อเมืองนครไทย และคงมีการตั้งถิ่นฐานเรื่อยมาจนถึง ในปี พ.ศ. 1899
ที่พระเจ้าฟ้ารุ่ง พระมหากษัตริย์ลาว จากเมืองเชียงทอง (หลวงพระบาง) ได้อพยพกองทัพลงมาตั้งเมือง
นครไทยได้ เหตุการณ์นี้ตรงกับรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พระยาสุโขทัย) ส่วนในปี พ.ศ. 1976
พระมหาธรรมราชาธิราชบรมจักรพรรดิ คือ พระมหาธรรมราชาที่ 4 (พระยาบาลเมือง) พระมหากษัตริย์
กรุงสุโขทัย ประทับ แลวราชสมบัติ ณ เมืองสองแคว (พิษณุโลก) เสด็จไปเยี่ยมเมืองนครไทยนั้น
แสดงว่า เมืองนครไทยนั้นเสียแก่ลาวเมื่อปี พ.ศ. 1899 แล้ว ภายหลังได้กลับมามีฐานะอยู่ภายใต้การปกครอง
ของอาณาจักรสุโขทัยอีก ครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 1976

เมืองนครไทย คงจะเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการต่อมา และขยายจนเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่
มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับชุมชนอื่น ๆ และชุมชนในลุ่มแม่น้ำโขง มีการพบเมืองนครไทยโบราณที่มี
ลักษณะเป็นเนินดินสูง คล้ายหลังเต่า มีพื้นที่ประมาณ 142 ไร่ มีคูน้ำ คันดิน 3 ชั้น ซึ่งเป็นลักษณะ

กำหนดเช่นเดียวกับกำหนดเมืองสุโขทัย จากหลักฐานที่พบสามารถสรุปได้ว่า ชุมชนเมืองนครไทย มีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ในราวพุทธศักราช 1711 ซึ่งเป็นระยะเวลาก่อนมีการสถาปนากรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ประมาณ 110 ปี ในสมัยเริ่มแรกเมืองนครไทยคงจะเป็นชุมชนที่ไม่ใหญ่โตนัก มีการสร้างบ้านเมือง ที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง ถนนในท้องถื่นมีอาชีพทำการเกษตรกรรมและการค้าสัตว์เป็นอาหาร มีการเลี้ยงสัตว์ คือ วัวและควาย โดยเลี้ยงไว้ใช้แรงงาน และเลี้ยงไว้ใช้เป็นอาหาร มีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนใกล้เคียง คือ เมืองศรีสัชนาลัย เพราะได้พบหลักฐานการใช้เครื่องปั้นดินเผา เนื้อดินธรรมดา ที่ผลิตจากเมืองศรีสัชนาลัย ในบริเวณนี้ และมีการพบเครื่องถ้วยเคลือบสีเขียวซึ่งทำในสมัยราชวงศ์ซ่ง และราชวงศ์หยวนของจีน มีการนำเครื่องถ้วยชะตร่วมมาใช้สำรับมีนชุดบนตะเกียง (ปราวณี มั่นขุนเทียน, 2530 : 18)

ในสมัย พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 หรือประมาณ ปี พ.ศ. 1800 ถึงปี พ.ศ. 1900 ชุมชนนครไทยได้พัฒนาการมีความเจริญระดับชุมชนเมือง มีประชากรหนาแน่นขึ้น และมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น จึงเห็นได้จากชิ้นส่วนเครื่องถ้วยที่พบในดินชั้นนี้ เป็นเครื่องเคลือบที่มีคุณภาพดีเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ผลิตจากศรีสัชนาลัยและจีนแล้ว ยังได้พบเครื่องถ้วยเคลือบของบุรีรัมย์ และเครื่องถ้วยอันทนาของเวียดนาม หลักฐานที่สำคัญที่แสดงถึง ความสัมพันธ์กับชุมชนอื่น โดยได้รับวัฒนธรรมมา คือ การค้นพบใบเสมาหินทรายแกะสลัก 2 ชิ้น ชิ้นหนึ่งเป็นรูปเจดีย์ศิลปะทวารวดีชนปลาย ที่พบบ่อยมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออาทิวราศพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ส่วนอีกชิ้นหนึ่ง แกะสลักเป็นพระพุทธรูปปางจัดสมาธิ ศิลปล้านนา ผสมศิลปะสุโขทัย ที่ทำขึ้นภายหลังอาทิวราศพุทธศตวรรษที่ 19 ที่วัดหน้าพระธาตุและยังได้พบพระพุทธรูปศิลาขนาดเล็ก ปางสมาธิเพชร ศิลปะลพบุรีที่วัดกลางศรีพุทธาวาม อำเภออนครไทย (สุภาพรรณ ขอมผล, 2539 : 4)

ศรีศักดิ์ วิสุทธิโกดม (2526 : 238) ได้ศึกษาโบราณคดีเกี่ยวกับเมืองนครไทย สรุปว่า จากหลักฐานที่พบได้ แสดงถึงความสัมพันธ์ของชาวนครไทย กับชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือและลุ่มแม่น้ำโขง ไปจนถึงเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นผลมาจากการที่เมืองนครไทย เป็นเมืองหน้าด่านอยู่บนเส้นทางทางการติดต่อของภาคเหนือตอนล่าง กับ พินธุโลก สุโขทัย กับบ้านเมืองหรือชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะในเขตภาคอีสานตอนเหนือ คือ ลุ่มแม่น้ำโขงเจ้าไปถึงเวียงจันทน์ หนองคายและนครพนม

เมืองนครไทย จึงเป็นที่รวมของประชาชน ทั้งประชาชนที่มีอยู่ดั้งเดิมและประชาชนที่อพยพเข้ามาใหม่ นครไทยจึงมีประชาชนมาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุต หรืออาณาจักรล้านช้าง และประชาชนที่มาจากภาคอีสาน ทำให้เกิดชุมชนที่ผสมผสานทั้งทางด้านเชื้อชาติและศิลปวัฒนธรรม และคงจะมีพัฒนาการของชุมชนจนเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ อยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรสุโขทัย มาจนถึงยุคสมัยอาณาจักรสุโขทัย

การตั้งถิ่นฐานของประชาชนชาวเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ในสมัยกรุงสุโขทัยมีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุต หรืออาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรสุโขทัย และอาณาจักรศรีอยุธยา โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พระยาอริยา) เป็นต้นมา และมีการตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องกันมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าสามพระยา พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมอาณาจักรสุโขทัยเข้ากับอาณาจักรศรีอยุธยา หลังจากพระมหาธรรมราชาที่ 4 (พระยาบาลเมือง) เสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 1981 เมืองสองแคว (พิษณุโลก) ในสมัยกรุงสุโขทัยจึงมีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนจากที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ทั้งจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุต หรืออาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรศรีอยุธยา

2.4 การตั้งถิ่นฐานสมัยกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 19 ถึง พุทธศตวรรษที่ 24 หรือประมาณ ปี พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2310 ในช่วงต้นสมัยกรุงศรีอยุธยา ขุนหลวงพระจำราชวงศ์สุพรรณภูมิ ได้เสด็จไปถวายครองราชสมบัติ ณ กรุงศรีอยุธยาทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพระจำ) ในปี พ.ศ. 1918 พระองค์ได้เสด็จยกกองทัพมาตีเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ได้ตั้งรากฐานหลักฐานในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ อภัยนุที (สุพรรณ, 2504 : 2-3) ว่า "... ศักราช 737 (พ.ศ. 1918) เสด็จไปเมืองพิษณุโลกและได้ตัวขุนสามแก้วเจ้าเมืองแคว กวีน (อพ) ขพมาครั้งนั้นมาก..."

จากหลักฐานข้างต้นนี้ แสดงว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 1918 นั้นขุนสามแก้วเจ้าเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ซึ่งถูกจับกุม พร้อมครอบครัวได้ถูกอพยพไปอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก

อุดม บุระะเขตต์ (2530 : 77 - 79) ได้เขียนหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก กล่าวถึงชาวล้านช้างได้อพยพเข้ามาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกครั้งใหญ่มีสาระสำคัญว่า "... เมื่อ ปี พ.ศ. 1971 ถึงปี พ.ศ. 1981 รวมระยะเวลา 10 ปี แคว้นล้านช้าง ซึ่งมีราชวงศ์ขุนลก พระราชโอรสของขุนบรมปกครองอยู่นั้น ได้เกิดอุกเหี้ยมขึ้นภายในราชวงศ์พระมหากษัตริย์ลาว เกิดการช่วงชิงอำนาจกันทำให้ไพร่ป็นพลเมืองเดือดร้อน ระส่ำระสาย ขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสามแสนไท (เจ้าอุ่นเรือน) พระราชโอรสของพระเจ้าฟ้ารุ่ง ซึ่งได้ขึ้นครองราชสมบัติในระหว่าง ปี พ.ศ. 1916 ถึงปี พ.ศ. 1959 นั้นพระองค์มีพระมเหสี 2 องค์ คือ พระนางแก้วกอดสีพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ผู้ทอง) แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงมีพระราชโอรส 3 องค์ คือ พระยาล้านคำแดง หัวไผ่ และหัวคำเต็ม ส่วนพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง คือ พระนางน้อยอันทา พระราชธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่ ทรงมีพระราชโอรส 3 องค์ และพระราชนัดดา 5 องค์ พระเจ้าสามแสนไท (เจ้าอุ่นเรือน) ถิ่นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 1959 มีพระชนมายุได้ 58 พรรษา

พระเจ้าหลานเธอ พระราชโอรสองค์ใหญ่ ได้เสวยราชสมบัติ ในปี พ.ศ. 1959 ถึง พ.ศ. 1971 จึงได้เสด็จขึ้นพระชนม์เมื่อมีพระชนมายุได้ 53 พรรษา ทรงมีพระราชโอรส 2 องค์ คือ ท้าวพรหมหัตถ์ และท้าวบุคล ส่วนพระราชธิดาไม่ปรากฏพระนาม เมื่อพระองค์ขึ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าพรหมหัตถ์พระราชโอรสองค์ใหญ่ ได้เสด็จเสวยราชสมบัติแทนได้ไม่ถึงสองปี พระนางแก้วพิมพา พระราชธิดาองค์ใหญ่ของพระเจ้าสามแสนไททรงมีอิทธิพลมาก ได้ทรงคบคิดกับพระยาท้าวเกิดซึ่งเป็นฐั จักรพรรดิพระเจ้าพรหมหัตถ์ไปประหารชีวิตโดยการตัดพระศอกที่หน้าตัก ไก่ส้มแม่ไก่เงิน พระมหากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชสมบัติต่อมาอีก 4 พระองค์ คือ พระยาปากห้วยหลวง (ท้าวคำเต็ม) กับท้าวไฮ ซึ่งเป็นพระราชอนุชาของพระเจ้าหลานเธอทั้ง 2 พระองค์ พระยาไทล และพระยาเชียงสา ซึ่งต่อมาถูกพระนางแก้วพิมพาสั่งประหารเสียสิ้น ในที่สุดพระนางแก้วพิมพาสั่งขกพระยาท้าวเกิดผู้ของพระนาง ขึ้นครองราชสมบัติแทนได้ 3 ปี ก็สิ้นพระชนม์อีกโดยฝีมือของพระนางแก้วพิมพาอีก ในปี พ.ศ. 1981 จนพวกบรรพบุรุษไม่ไหว จึงคบกำลังกันจับพระนางแก้วพิมพาไปสำเร็จโทษเสียด้วย

ในขณะนั้น ลาวเกิดคิดใจกับเวียตนาม ในรัชสมัยพระเจ้าเพ็ญพัฒนวงศ์ เรื่องการวิวาห์พระ
เวียตนามกับจีนโดยเวียตนามขอให้ลาวช่วยรบกับจีน แต่ลาวกลับหันไปช่วยเหลือจีนเวียตนาม เวียตนามจึง
คุมกั้นอยู่ และกำลังจะรวบรวมพล ยกมาโจมตีลาว ในปี พ.ศ. 1972 ได้มีเชื้อพระวงศ์พระ
มหากษัตริย์ลาวนางองค์ได้หลบหนีการของลาว ของพระนางเสวยทิพย์พาลงมาทรงได้ถึงเมืองเวียงจันทน์ ลัก
ษณะพระนางเสวยทิพย์ฯ ได้แต่งทหารติดตามมาว่า เชื้อพระวงศ์พระองค์หนึ่ง จึงได้ตั้งทัพพร้อมด้วย
นายบ้านชาวเวียงจันทน์ 3 ที่ห้อง คือ ท้าวพาน ท้าวเวง และท้าวเนว ท้าวเวงชาวเวียงจันทน์ ท้าว
พันสน จึง 30 เชือก ม้า 300 ตัว ยศพลออกจากเมืองเวียงจันทน์ เลียบมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้
ตามลำน้ำโขง เข้ามาในเขตแดนไทย ทางปาก (น้ำ) เมือง ถึงเขตด่าน โฉม่งกวัวไว้ที่เมืองบั้ง
250 ศวี่ เพื่อติดต่อข่าวจากบ้านด่าน แล้วได้เดินทางล่องมาถึงเชิงเขาขาง (ปัจจุบันชื่อว่า เขาทะฮง
เขตติดต่อระหว่างอำเภอนครไทยกับอำเภอวังทอง) จึงให้พลไพร่พลชั่วคราว แล้วส่งคนลงมาเล่นหาหิน
ดั่งฉันทานตามหาหิน พวกของหน้าได้เข้ามาขอมา จึงทราบกลุ่มเชิงเขาสมอกระ ได้พิจารณาเห็นเป็น
สถานที่เหมาะสมเพราะดินดำดี มีทั้งป่าทิวหันทองคลองมีงและที่ราบสรรพอาหารสมบูรณ์ จึงได้กลับ
ไปบอกท่านท้าวทั้งสามและเชื้อพระวงศ์ทราบ ขบวนอพยพจึงได้เดินทางล่องมาตั้งมั่นอยู่บริเวณรอบ ๆ
เขาสมอกระ สร้างบ้านเรือนที่พักอาศัยแปลงไปให้เป็นมากมายเป็นตำบลใหญ่ ต่อมาได้มีผู้คนและบ้าน
เรือนเพิ่มมากขึ้น (จนมีคำเปรียบเทียบกับว่า "ไต่บันไต่ถอกจากหงส์") ในขณะนั้นได้สร้างวัดขึ้นอีกถึง 4
วัด ท่านท้าวทั้งสามพี่น้อง จึงได้หารือกันว่า ทหารจะแบ่งแยกครัวอพยพ ออกไปหาที่ทางตามหาหิน
ใหม่ เพราะยังมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าอยู่มาก จึงได้แบ่งครัวอพยพออกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกทำโดย
ท้าวพานที่ชายคนใหญ่ ออกเดินทางจากเขาสมอกระ มุ่งขึ้นไปทางเหนือ ถึงแม่น้ำแควน้อย จึงหยุดตั้ง
ครัวที่ปากห้วยเล็ก ๆ สายหนึ่ง (ปัจจุบันเรียกตามชื่อของท่านว่า ปากพาน) นิมนต์น้ำแควน้อยมานอง

(ปัจจุบันนี้อยู่ในเขต อำเภอวัดโบสถ์) ส่วนที่สอง นำโดยท้าวบาง พื้ชาชนรอง นำครัวอพยพล่องใต้ลงมา ถึงลำน้ำสาขาหนึ่ง จึงได้หยุดตั้งครัวอยู่ลำน้ำนั้น ภายหลังได้สร้างวัดขึ้นต่อมาลำน้ำและวัดก็ได้ชื่อตามตัวท่านคือ “คลองตาแขง” และ “วัดตาแขง” (ปัจจุบันนี้เปลี่ยนมาเป็น “คลองตาแขม” และ “วัดตาแขม” ในเขตอำเภอบางกระทุ่ม) ถ้าหากท้าวแขมน้องชายคนเล็กนั้น ให้ปกครองดูแลครัวที่เหลืออยู่ที่เขาสมทบแขวงนั่นเอง จนถึงอายุขัยที่มี นับถึงวัดได้เป็นเวลากว่า 500 ปีแล้ว”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) ราชวงศ์สุพรรณภูมิ ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อ ปี พ.ศ. 1991 เมืองสองแคว (พิษณุโลก) มีฐานะเป็นเมืองเอก เมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) ได้ทรงให้สัญญาแก่พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) ว่าเมื่อพระองค์ได้เสด็จสวรรคตราชสมบัติแล้วจะทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) เป็นพระมหาอุปราชของหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยประทับที่เมืองพิษณุโลก ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ณ กรุงศรีอยุธยาแล้ว ไม่ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) เป็นพระมหาอุปราชตามสัญญาทรงให้พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) เป็นเจ้าเมืองสองแคว (พิษณุโลก) เท่านั้น เพราะเกรงจะเกิดความยุ่งยากขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือได้

ในปี พ.ศ. 1994 พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) หรือพระยาร่วงเจ้าเมืองสองแคว จึงได้ขอสวนมังกัดคือพระเจ้าดีโลกราช พระมหาจักรีผู้ครองเมืองเชียงใหม่ แห่งอาณาจักรล้านนา และได้ชักชวนพระเจ้าดีโลกราชให้เสด็จยกกองทัพลงมาตีเมืองสองแคว (พิษณุโลก) กองทัพเมืองเชียงใหม่ได้ยกมาล้อมเมืองสองแคว (พิษณุโลก) อยู่ 21 วัน แต่ตีเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ไม่ได้ จึงยกไปตีเมืองปากชม และเมืองซากังราวได้ ก่อนเดินทางกลับกองทัพเมืองเชียงใหม่ได้กวาดต้อนเอาชาวเมืองสองแคว (พิษณุโลก) และชาวเมืองอื่น ๆ ไปกวาดต้อนคนส่งไปอยู่เมืองพะเยา จากนั้นพระเจ้าดีโลกราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพุทธชินเรือร (เจียง) ครองเมืองพะเยา

ในปี พ.ศ. 2000 พระบาทสมเด็จพระสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) และพระอินทราชา พระราชโอรส ได้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาเจ้าเมืองแพร่และเมืองลำปาง โดยตั้งกองทัพหลวงใกล้แม่น้ำยม พระเจ้าดีโลกราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นสังนทรยกกองทัพเมืองเชียงใหม่เป็นกองทัพนํ้า มาพร้อมรบกับกองทัพเมืองพะเยาของพระยาพุทธชินเรือร (เจียง) ส่วนพระเจ้าดีโลกราชเสด็จยกกองทัพเมืองเชียงใหม่เป็นทัพหลวง หมื่นสังนทรนำกองทัพนํ้าของเมืองเชียงใหม่ปะทะกับกองทัพนํ้าของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) ซึ่งมีพระอินทราชา ขุนเพชรวิเศษ และขุนราชอาสาเป็นแม่ทัพนำทัพกรุงศรีอยุธยาทั้ง 3 คน ได้รบช้างกับพระยาพุทธชินเรือร (เจียง) แต่พ่ายแพ้

ทั้ง 3 คน สงครามครั้งนี้พระอินทราชา ต้องพระแสงปืนที่พระทศกัณฐ์เสนาพระชนม์ พระเจ้าลี้โลกราชจึงระดมกองทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพกรุงศรีอยุธยาจนแตกพ่ายถอยหนีไปได้ จนนั้นพระเจ้าลี้โลกราชให้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอุทรินธิฐิร (เจียง) ครองเมืองเพิ่มอีก 3 เมือง คือ เมืองแพร่ เมืองงาว และเมืองพร้าว โดยเหตุที่พระยาอุทรินธิฐิร (เจียง) ขนช้างชนะแม่ทัพกรุงศรีอยุธยา 3 คน

ในปี พ.ศ. 2002 พระเจ้าลี้โลกราชได้ทำถกหลวง พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) โดยทำที่จะยกกองทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพเมืองลือ พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ไม่ทรงล่วงรู้ในถกอุบายได้ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพกรุงศรีอยุธยาไปตีเมืองแพร่ จึงถูกพม่าตั้งนครซึ่งเป็นแม่ทัพมาของทัพเมืองใหม่มีกองทัพกรุงศรีอยุธยาจนกองทัพของกรุงศรีอยุธยาต้องถอยทัพกลับไปเมืองสองแคว (พิษณุโลก) พระเจ้าลี้โลกราชได้เสด็จยกกองทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ให้ พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) และ พระบรมราชชนนีของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้เสด็จประทับอยู่ในเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ทรงโปรดเกล้าฯ สั่งให้ทหารตั้งมั่นไว้ในเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ต่อมาเมืองสองแคว (พิษณุโลก) เกิดขัดสนเสบียงอาหารเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทำถกอุบายโดยให้ขุนเพชรรัตน์แม่ทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ยกกองทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ออกโจมตีกองทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ได้ให้ขบวนเรือพาพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) และสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จหนีออกจากเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ได้เพราะเดือนมีนาคมของทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพออกสู้รบกับกองทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก)

ในปี พ.ศ. 2003 พระยาเหล็ก เจ้าเมืองเหล็กได้ไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าลี้โลกราช พระมหากษัตริย์ผู้ครองเมืองเชียงใหม่ แห่งอาณาจักรล้านนา

ในปี พ.ศ. 2004 พระยาเหล็ก เจ้าเมืองเหล็กได้พาพระเจ้าลี้โลกราชให้เสด็จยกกองทัพเมืองเชียงใหม่มีกองทัพเมืองสองแคว (พิษณุโลก) และเมืองงาว (กำแพงเพชร) อีก แต่ตีเมืองสองแคว (พิษณุโลก) และเมืองงาว (กำแพงเพชร) ไม่ได้

ในปี พ.ศ. 2005 เจ้าเมืองนครไทยอพยพครอบครัวหนีการปกครองของกรุงศรีอยุธยาไปเมืองท่าม พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอภัยโหมยกกองทัพไปตีเมืองสุโขทัยได้ก็เมษาคู่เก่า

ในปี พ.ศ. 2005 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอภัยโหมยกกองทัพไปตีเมืองสุโขทัยได้ก็เมษาคู่เก่า

ในปี พ.ศ. 2006 สมเด็จพระบรมราชชนนี ของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) เสด็จสวรรคต

ในปี พ.ศ. 2006 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) เสด็จเสวยราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก เพื่อป้องกันหัวเมืองฝ่ายเหนือให้พ้นจากการรุกรานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าติโลกราช และได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองสองแควเป็นพิษณุโลก ซึ่งหมายถึงที่ประทับของพระนารายณ์ ล้วนทางกรุงศรีอยุธยา ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมราชา พระราชโอรส ซึ่งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชทรงปกครองแทน

ในปี พ.ศ. 2007 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดจุฬามณี เพื่อจะเสด็จออกผนวช พระเจ้าติโลกราช พระเจ้าตองอู และพระเจ้าล้านช้าง ให้ทรงแต่งตั้งเครื่องอัฐบริวารมาถวาย พร้อมจัดมหรสพมาแสดงสมโภช พระพุทธชินราช 15 วัน 15 คืน

ในปี พ.ศ. 2008 เดือน 8 ขึ้น 14 ค่ำ พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงผนวชมีข้าราชการบริวารชโยมเสด็จ 2,348 รูป ขณะที่ทรงผนวชทรงขอมินทราครเมืองเขื่องจากพระเจ้าติโลกราช แต่ไม่สำเร็จ ทรงผนวชอยู่ได้ 8 เดือน 15 วัน ถึงเดือน 5 จึงทรงลาผนวชเสด็จไปกรุงศรีอยุธยา แล้วได้เสด็จกลับมาครองเมืองพิษณุโลกตามเดิม

ในปี พ.ศ. 2008 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อกำแพงเมืองพิษณุโลก

ในปี พ.ศ. 2017 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพไปตีเมืองเขื่องได้เมืองเขื่อง

ในปี พ.ศ. 2017 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) และพระเจ้าติโลกราชทรงเจริญสัมพันธไมตรีต่อกัน ทำให้การสงครามระหว่างอาณาจักรศรีอยุธยาและอาณาจักรล้านนา ที่ดำเนินมาถึง 24 ปี (พ.ศ. 1994 ถึง พ.ศ. 2017) ได้ยุติลง

ในปี พ.ศ. 2020 พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองนครไทยขึ้นใหม่ ดังปรากฏข้อความในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ความว่า

“.....ศักราช 839 ระกาศก พ.ศ. 2020 แรกตั้งเมืองนครไทย.....”

ในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระราเมศวร) เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก ในระหว่างปี พ.ศ. 2006 ถึงปี พ.ศ. 2031 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองสองแควมาเป็นเมืองพิษณุโลก ซึ่งหมายถึง เมืองที่เป็นที่ประทับของพระนารายณ์ โดยได้มีการวางกำลังทหารขุนนาง ข้าราชการและประชาชนชาวกรุงศรีอยุธยาเพื่อเตรียมการทำสงครามกับพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาที่เมืองพิษณุโลก ทำให้เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองใหญ่และมีฐานะเป็นราชธานีของอาณาจักรศรีอยุธยา

ส่วนเมืองนครไทยได้เป็นเมืองหน้าด่านของราชอาณาจักรหรือชุมชนเมืองกันฉ่าศึก ทางด้าน
ราชอาณาจักรลาว เริ่มมาจนถึง ปี พ.ศ. 2110 พระไชยเชษฐาธิราช พระมหากษัตริย์อาณาจักรล้านช้าง
หรืออาณาจักรศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ได้เสด็จยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์มาตีเมืองพิษณุโลก
สมทบกับกองทัพพระบาทของสมเด็จพระนันทราชิราช พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เพื่อปราบ
ปราบพระมหาธรรมราชา (ขุนพิเรนทรเทพ) โดยได้ทรงยกกองทัพใหญ่มี ช้างม้า และมีเรือกล มา
ประมาณยี่สิบแสน เข้ามาทางเมืองนครไทย (สุรน ชามชูนท, 2513 : 138) ผลของสงครามครั้งนี้
ปรากฏว่า พระมหาธรรมราชา (ขุนพิเรนทรเทพ) ได้นำกองทัพเมืองพิษณุโลกโจมตีกองทัพของพระ
บาทสมเด็จพระนันทราชิราชจนแตกพ่ายต้องยกกองทัพกลับกรุงศรีอยุธยา จากนั้นพระมหาธรรมราชา
(ขุนพิเรนทรเทพ) จึงยกกองทัพเมืองพิษณุโลกโจมตีกองทัพของสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชจนต้องถอย
กองทัพกลับนครเวียงจันทน์ไป ในการที่สงครามครั้งนี้พระไชยเชษฐาธิราชได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการ
กวาดต้อนผู้คนชาวเมืองพิษณุโลก และชาวเมืองนครไทย กลับไปนครเวียงจันทน์ด้วย

ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร ได้เสด็จมาทรงเมืองพิษณุโลกในปีพ.ศ. 2112 ถึงปี พ.ศ.
2127 ในฐานะพระมหาอุปราช เมืองพิษณุโลกได้เป็นเมืองศูนย์กลางการฝึกกำลังทหาร จนถึงปี พ.ศ. 2127
สมเด็จพระนเรศวรได้ประกาศอิสรภาพแล้ว ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้อพยพชาวเมืองพิษณุโลกและชาวเมือง
หัวเมืองฝ่ายเหนืออีก 7 หัวเมือง ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อร่วมกันตั้งรับศึกพม่า

ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์
อ้างในสุรน ชามชูนท, 2513 : 139) กล่าวว่า

ในปี พ.ศ. 2127 ขณะที่สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปกรุงหงสาวดี คราวสงคราม
ประกาศอิสรภาพ มีรับสั่งให้โค่นถนนกรุงไทย เพื่อป้องกันมิให้ไทยใหญ่ซึ่งถูกเกณฑ์มาทำงานที่เมือง
กำแพงเพชร หลบหนีออกไปทางด่านนี้ได้

นิโคลาต แชรเวส (นิโคลาต แชรเวส อ้างในสุรน ชามชูนท, 2513 : 139)
กล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ชุมชนและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม ซึ่งแต่งขึ้นตอนปลายแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์ ว่า เมืองนครไทยอยู่เหนือพิษณุโลก ประมาณ 45 ลี (180 กิโลเมตร) เป็น
เมืองชายแดนจรดราชอาณาจักรลาว ต้องใช้เวลาเดินทางไม่ต่ำกว่า 15 วัน จึงถึง เพราะพื้นที่แถบนั้นมีแต่คง
ลึมน้ำที่ไหลบ่าของน้ำของน้ำที่คือน้ำ

ในปี พ.ศ. 2135 เมื่อพระบาทสมเด็จพระนเรศวร ได้ทรงทำสงครามยุทธหัตถี มีชัยชนะต่อพระมหาอุปราชา แม่ทัพหลวงของกองทัพพม่าแล้ว จากนั้นจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชัยบุรีหรือพระชัยบุรีเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิณวาทิตราช เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ครองเมืองพิษณุโลกทำให้เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองเอก คู่กับเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเมืองมีศเป็นเจ้าพระยา และทรงระให้จัดให้มีการตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกขึ้น พร้อมเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนืออีก 7 เมืองขึ้นใหม่

เมืองพิษณุโลกมีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนต่อเนื่องกันมาตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (ขุนพิเรนทรเทพ) และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนเรศวร ในสมัยที่สร้างด่านทางพระมหาอุปราชา และพระมหาภักดีศรี เป็นต้น โดยได้มีการอพยพทหาร ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชนจากอาณาจักรสุโขทัย และอาณาจักรศรีอยุธยาที่ตั้งถิ่นฐานที่เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกจึงมีฐานะเป็นทั้งราชธานี เมืองพระมหาอุปราชา เมืองประเทศราช เมืองเอก เมืองเอกและเมืองขนาดใหญ่ โดยมีอำนาจปกครองหัวเมือง ฝ่ายเหนือ รวมทั้งเมืองนครไทย ที่มีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนมาตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงสุโขทัยแล้วด้วย

2.5 การตั้งถิ่นฐานในสมัยกรุงธนบุรี

การตั้งถิ่นฐานของประชาชนชาวเมืองพิษณุโลก ในสมัยกรุงธนบุรีในพุทธศตวรรษที่ 24 หรือระหว่างปี พ.ศ. 2310 ถึงปี พ.ศ. 2325 เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้เสื่อมถอยลง เมื่อปี พ.ศ. 2310 พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) ได้สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแทนกรุงศรีอยุธยา ในสมัยกรุงธนบุรี เมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้งของชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ซึ่งตั้งตัวเป็นพระมหากษัตริย์ อยู่ได้ 7 วัน ก็ถึงแก่พิราลัย พระอินทราภรณ์น้องของเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกแทน แต่ประชาชนไม่ยอมรับเลือกโต้วทรา ค่อมเจ้าพระฝาง (เรือน) หรือพระเจ้าบรมวงศ์ (เรือน) หรือพระยาอุสมะ (เรือน) เจ้าเมืองฝาง (สว่างบุรี) ได้ทราบข่าวว่า เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ถึงแก่พิราลัย เห็นได้จึงได้ยกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลกได้ในปี พ.ศ. 2311 ค่อมเจ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ตากสิน) ได้ยกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลกได้และปราบเจ้าพระฝาง (เรือน) ได้ ในปี พ.ศ. 2313 จึงได้ปกครองเมืองพิษณุโลกต่อมาจนเกิดสงครามอะแซหวุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2318 เนื่องจากเมืองพิษณุโลกขาดแคลนเสบียงอาหาร ทหารและชาวจีนอพยพมาก เจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) จึงยกกองทัพสี่พันองศาของพม่าไปที่เมืองเพชรบูรณ์ เป็นเหตุให้เมืองพิษณุโลกแตกและถูกเผาเสียหาคณะทั้งเมือง ชาวเมืองพิษณุโลกบางส่วนจะถูกพม่าจับไปเป็นเชลยศึกบางส่วนคงอพยพตามกองทัพเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) และเจ้าพระยาสุรสีห์พิณวาทิตราช (บุญมา) ไปอยู่ที่กรุงธนบุรี เพื่อรับราชการ และอีกส่วนหนึ่งก็จะอพยพหลบภัยไปอยู่ตามบ้านเขาและที่อื่น ๆ อยู่ระละหนึ่ง เมื่อเหตุการณ์สงบก็จะกลับมามีฐานะที่เมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง

เมืองพิษณุโลกในสมัยกรุงธนบุรี มีฐานะเป็นเมืองเอก มีเจ้าเมือง มียศเป็นเจ้าพระยา คือ เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาธิราช (บุญมา) และมีเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) เป็นที่ปรึกษา ในระหว่างปี พ.ศ. 2313 ถึง ปี พ.ศ. 2318 ในปี พ.ศ. 2318 จึงมีคณะราษฎรที่เดิมทัพพม่ายกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลกแตกและเผาเมืองพิษณุโลกทั้งทั้งเมือง ขนวันวัดพระศรีวัดมหาธาตุรวมหาวิหารที่ชนบทแห่งเดียวเท่านั้น สงครามครั้งนี้ทำให้ประชาชนชาวเมืองพิษณุโลกถูกกวาดต้อนไปเมืองพม่าและบางส่วนของอพยพหลบภัยสงครามไปตั้งหลักแหล่งที่กรุงธนบุรี หรือไปตั้งหลักแหล่งที่อื่นหลังจากสงครามสงบแล้ว ให้มีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนชาวเมืองพิษณุโลกที่เมืองพิษณุโลกขึ้นอีก

2.6 การตั้งถิ่นฐานในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงปัจจุบัน หรือระหว่าง ปี พ.ศ. 2325 ถึงปัจจุบัน ในปี พ.ศ. 2328 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดเกล้าฯ ให้อพยพชาวเมืองพิษณุโลกและชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือไปตั้งมั่นอยู่ด้านปลายกิ่ง เมืองพิจิตร และเมืองนครสวรรค์ เพื่อเตรียมการต่อสู้ศึกพม่า ทว่าสงครามเก้าทัพ ซึ่งเป็นสงครามไทย - พม่า ครั้งแรกและครั้งใหญ่ที่สุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้เมืองพิษณุโลกมีผู้คนมาบางลง สงครามครั้งใหญ่ไทยได้รับชัยชนะ กองทัพไทยสามารถตีกองทัพพม่าแตกพ่ายหนีไปทุกกองทัพอันนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองพิษณุโลก และเมืองหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นใหม่ทุกเมือง การสร้างเมืองในสมัยนี้ได้ทำต่อเนื่อง จากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3

เมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทำนุบำรุงเมืองพิษณุโลกขึ้นใหม่ ทำให้เมืองพิษณุโลกมีความเจริญเติบโตเป็นเมืองใหญ่ถึงจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งการปกครองระบบเทศาภิบาล จัดการปกครองแบบมณฑล ขึ้นในปี พ.ศ. 2437 ทำให้เมืองพิษณุโลกได้รับการพัฒนาให้เป็นเมืองใหญ่ จนกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาจนถึงปัจจุบัน

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกใหม่

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองพิษณุโลกใหม่ มี 6 ชาติ ดังนี้คือ

1. การตั้งถิ่นฐานของชาวจีน

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในประเทศไทย แบ่งเป็นสมัยได้ 3 สมัย ดังนี้ คือ

1. การตั้งถิ่นฐานของชาวจีน ในสมัยกรุงสุโขทัย

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีน ในสมัยกรุงสุโขทัย มีหลักฐาน ดังนี้ คือ

ส่วน ลี เจิง (นปป. : 91 - 92) ได้เขียนหนังสือชื่อ พลิกผันตระกูลไทย จากการศึกษาดอกสารจีน กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยกับประเทศจีนไว้ ดังนี้

“... อาณาจักรสุโขทัย มีความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกับราชวงศ์หยวนของจีน ตามสถิติของเอกสารจีนโบราณของจีนว่า ในช่วงเวลาที่ยาวกว่าปีที่ราชวงศ์หยวนดำรงอยู่นั้น ราชทูตสุโขทัยเยือนจีน 12 ครั้ง ราชทูตจีนไปเยือนกรุงสุโขทัย 3 ครั้ง หลังจากราชวงศ์หยวนเพิ่งสถาปนาไม่นาน พระเจ้าหงวนซีโจ้วองค์ที่ 1 ได้ส่งราชทูตจีน ซึ่งมีพ่อเชอจิน หังซูเจีย เป็นหัวหน้าคณะราชทูตไปเยือนกรุงสุโขทัย เมื่อ ปี พ.ศ. 1825 เพื่อเตือนให้อาณาจักรสุโขทัยไปอ่อนน้อม แต่เมื่อราชทูตจีนได้เดินทางมาถึงอาณาจักรจีนก็ถูกเจ้าเมืองจับไป จับกุมหมดทั้งสิ้น เมื่อปี พ.ศ. 1836 จีนได้ส่งราชทูตไปยังกรุงสุโขทัยอีกครั้งหนึ่ง ในปี ค่อนมื่อ ปี พ.ศ. 1837 พระเจ้าหงวนซีโจ้วองค์ที่ 1 ได้ไปขอให้ราชทูตเชิญพระบรมราชโองการไปถวายเพื่อให้พ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปเฝ้า ถ้ามีเหตุขัดข้องเสด็จไปไม่ได้ก็ให้ส่งพระราชโอรสหรือพระราชอนุชา และอำมาตย์ผู้ใหญ่ไปเป็นตัวแทน เมื่อก่อนมีผู้แปลเอกสารจีนตอนนี้จากภาษาจีนแปลเป็นภาษาไทยไม่ถูก จึงเกิดความเข้าใจผิดคิดว่าพ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปเฝ้าพระมหากษัตริย์จีนที่เมืองจีน โดยความเป็นจริงพ่อขุนรามคำแหงไม่เคยเสด็จไปประเทศจีนเลย

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างกรุงสุโขทัยกับจีน นับว่าเป็นผลดีต่ออาณาจักรสุโขทัยเป็นอย่างมาก เพราะทำให้อาณาจักรสุโขทัยได้รับผลประโยชน์เครื่องเคลือบที่เรียกว่า เครื่องสังคโลก และได้รับความรู้เกี่ยวกับการเดินเรือทะเลจากชาวจีน...”

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยนั้น ได้มีชาวจีนเข้ามาทำเครื่องปั้นดินเผาที่บริเวณเขตทุ่งเรือก ที่เมืองสุโขทัย บ้านเกาะน้อย และบ้านป่าสาบ เมืองศรีรัตนาลัย และที่วัดสระป่าหวาย หรือเดิมเรียกว่า วัดเตาไฟ เมืองพิษณุโลก ในสมัยต่อมาชาวจีนที่มาทำเครื่องปั้นดินเผาที่วัดสระป่าหวาย ได้พาครอบครัวมาสร้างบ้านเรือนจนกลายเป็นชุมชน อยู่รอบ ๆ วัดสระป่าหวาย ภายหลังชาวจีนเหล่านี้ก็จะสายสูญไปเมื่อประมาณ 100 ปีเศษ มา

2. การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสมัยกรุงศรีอยุธยา

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีหลักฐาน ดังนี้

ส่วน ลี เจิง (นปป. : 122) ได้เขียนหนังสือชื่อ พลิกผันตระกูลไทย จากการศึกษาเอกสารจีน กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยากับพระมหากษัตริย์แห่งจีน และได้มีการนำช่างจีนมาทำเครื่องลายครามในประเทศไทย ดังนี้

"... ในบรรดาการทูตที่ทางฝ่ายอาณาจักรศรีอยุธยา ที่เคยเดินทางมายังประเทศจีนนั้น นับว่างานนครินทร์ รัชกาลที่ 7 แห่งกรุงศรีอยุธยาเป็นการทูตที่สำคัญที่สุด ก่อนที่เจ้านครินทร์จะทวงคืนพระราชสมบัติเป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในปี พ.ศ. 1920 พระองค์ทรงนำคณะราชทูตไปเฝ้าพระเจ้ากรุงจีน ณ กรุงนานกิง ในฐานะองค์ราชันคณาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ตอนแรกกับพระองค์ได้เชิญช่างประดิษฐ์เครื่องถ้วยครามกลับมาได้ด้วย และได้สร้างตามแบบเครื่องสังคโลกแบบจีน ขึ้นเป็นจำนวนมาก ณ ริมฝั่งแม่น้ำสิงคโปร์ ในระหว่างที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงใช้ความพยายามในการเสริมสร้างพระราชไมตรีกับพระมหากษัตริย์จีน แห่งราชวงศ์หมิง โดยพระองค์ได้จัดตั้งคณะราชทูตมาจีนรวม 21 ครั้งด้วยกัน นับว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีอิทธิพลถึงพระองค์พหุ ทั้งที่มีพระวิริยะและพระอุตสาหะสร้างพระราชไมตรีระหว่างจีนกับอาณาจักรสยาม พระมหากษัตริย์จีน แห่งราชวงศ์หมิงถึงกับเสด็จพระองค์ว่า "ทรงพระปรีชาสามารถ ในการผูกมิตรกับประเทศเพื่อนบ้านโพธิ์ฟ้าข้ามแผ่นดิน ดำรงชั่งอรรถสรรเสริญ" พระเจ้ากรุงจีนทรงพระราชทานตราประจำพระองค์ พระมหากษัตริย์ จารึกด้วยเงินและทองคำแก่พระองค์ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต พระเจ้ากรุงจีนได้จัดส่งทูตมางู้อีใหญ่ กรวยหิน ไปร่วมแสดงความไว้อาลัยต่อพระบรมศพ..."

จากหลักฐานข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา และพระมหากษัตริย์จีนมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันในสมัย พระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชธิราช (พระนเรศวร) โดยพระมหากษัตริย์จีนทรงพระราชทานตราประจำพระองค์พระมหากษัตริย์ และทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานช่างประดิษฐ์เครื่องถ้วยครามกลับมากรุงศรีอยุธยา ได้สร้างตามแบบเครื่องสังคโลกแบบจีนขึ้นเป็นจำนวนมาก ณ ริมฝั่งแม่น้ำเมืองสิงคโปร์ ในสมัยนี้คงจะมีช่างชาวจีนและครอบครัวอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองสิงคโปร์จำนวนมาก เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดี (พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าสามพระยาราชคณาของพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชธิราช (พระนเรศวร) ได้เสด็จมาครองเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ในระหว่าง ปี พ.ศ. 1981 ถึง พ.ศ. 1991 ในฐานะพระมหาอุปราช เป็นเวลา 10 ปี คงจะทำให้ได้นักช่างจีน จากเมืองสิงคโปร์ หรือจากช่างจีนกรุงสุโขทัย หรือจากเมืองศรีสัตนาคนหุตเมืองสองแคว (พิษณุโลก) มาสร้างตามแบบเครื่องสังคโลกแบบจีนที่บริเวณวัดคาปะขาวหอย (วัดเลาไห) ริมฝั่งแม่น้ำน่านด้วย หรืออาจจะนำช่างจีนมาในช่วงที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) คราวเสด็จขึ้นมหาราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก ในระหว่างปี พ.ศ. 2006 ถึงปี พ.ศ. 2031 เป็นเวลา 25 ปี ก็อาจจะเป็นไปได้ทั้งสองกรณี เมืองพิษณุโลกในระบายนี้นคงจะมีการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนจีนบวญรอบ ๆ วัดคาปะขาวหอย (วัดเลาไห) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาแล้ว

ต่อมา ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ได้มีชาวจีนได้มาทำนาเกลือชายฝั่ง และลพพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย มีหลักฐานดังนี้

ตัว ณ ลี เซิง (มปป. : 155 - 160) ได้เขียนหนังสือชื่อ พกัณณครวณไทย จากการศึกษาเอกสารจีน กล่าวถึงการค้าชาวจีนมาตั้ง ที่อพยพมาอยู่ไทยในระบอบแรกในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์คังซี ของจีน (พ.ศ. 2265) ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระบาทสมเด็จพระที่นั่งท้ายสระ) แห่งกรุงศรีอยุธยา มีสาระสำคัญดังนี้

“...ชาวจีนโพ้นทะเลในเอเชียอาคเนย์นั้นเมื่ออยู่ในประเทศไทยมากที่สุดซึ่งมีอยู่ประมาณ 3 ล้านคน และในจำนวนที่เป็นชาวจีนแต่เกิดมีอยู่ประมาณร้อยละ 80 บรรพบุรุษของชาวจีนและลูกหลานชาวจีนโพ้นทะเลเหล่านี้เข้ามาไทยแล้วได้เดินทางโดยสะดวกจากอ่าวังหงษ์ในระบอบแรกของราชวงศ์ชิง ไปสู่แผ่นดินสยาม การสำรวจร่องรอยที่อยู่ที่ตั้งถิ่นฐานเพื่อเสาะหา “ราก” ของชาวจีนโพ้นทะเลในไทยนั้น เป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาวจีนโพ้นทะเล

จึงเห็นในปัจจุบันอยู่ห่างจากทะเล 5 กิโลเมตร เมื่อสองร้อยปีที่แล้วนั้นเคยเป็นปากน้ำที่แม่น้ำหวนเจียง ไหลมาลงสู่ทะเลเป็นอ่าวใหญ่น้ำลึกที่เรือขนาดใหญ่สามารถจอดเทียบได้ ความเจริญของอ่าวหงษ์นั้นไม่สามารถจะแยกออกจากการอพยพไปอยู่โพ้นทะเลของชาวจีนได้

บริเวณที่ราบแต้จิ๋ว (เป็นบริเวณรอบกลุ่มหลาอ๋องเกอที่มีประชากรพูดภาษาแต้จิ๋ว - ผู้แปลมีประชากรอยู่หนาแน่นแต่พื้นที่น้อย ดังกล่าวที่ว่า “รายได้จากที่นา แม้จะเป็นปีที่อุดมสมบูรณ์ ก็ยังไม่พอบริโภคในสามเดือน” ทำให้ในสภาวะที่ประชากรเพิ่มขึ้นทุกวัน จึงต้องอาศัยท้องทะเลเพื่อดำรงชีวิตชาวแต้จิ๋วจึงมีอาชีพทำนาร้อยละสามสิบ และมีอาชีพทำการประมงร้อยละเจ็ดสิบ

จากภัยธรรมชาติที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปีเป็นผลให้ชาวนาส่วนใหญ่ล้มละลาย ทนทานอพยพหนีภัยไปทุกหนทุกแห่ง จากสถิติที่ไม่สมบูรณ์ของทงหวารากว๋นแต้จิ๋ว ราชวงศ์ชิง (แมนจู) ในแผ่นดินของพระมหากษัตริย์คังซี, หยงเจิ้งและเฉียนหลง ซึ่งเป็นยุคเฟื่องฟูนั้นอย่างน้อย ๗ ในเขตแต้จิ๋วได้ประสบอุทกภัย 102 ครั้ง ภัยแล้ง 96 ครั้ง ภัยจากแมลง 10 ครั้ง ภัยจากโรคระบาด 7 ครั้ง และภัยจากแผ่นดินไหว 33 ครั้ง จากตัวอย่างของตัวเลออนดาเซง (แต้จิ๋วอ่านแต้อเอ๋ย) ปีที่ 3 ของพระมหากษัตริย์คังซี (พ.ศ. 2007)

“... ปีนันข้าวตกหมดหมดพวง ประชาชนต้องกินยอดอ่อนคันพิษและรากไม้ ต้องขายมือทั้งลูก สหยาเดินทางเดินคนที่น่าสงสารและอพยพร้อยละ 20....”

ในสมัยต้นราชวงศ์ชิงมีข้อห้าม ไม่ให้ประชาชนออกไปโพ้นทะเล โดยเฉพาะกองกำลังของเจิ้งเหิงถง มีการเคลื่อนไหวยู่ในบริเวณแต้จิ๋ว และชายโงมใต้เมืองฝูหนิง, จี้เล้งและฉิงไห่ ทำให้ราชบัลลังก์ของราชวงศ์ชิงต้องสิ้นพระทัยอย่างมาก ในปีแรกของพระมหากษัตริย์คังซี รัฐบาลบังคับให้ประชาชนที่อยู่ริมทะเลอพยพเข้าไปจากฝั่ง 50 ลี้ และได้ตราเป็นกฎหมายกำหนด

“.....ทหาร จักรวรรดิ ประชาชน ที่ออกทะเลไปค้าขายและผู้ถือพาไปอยู่หรือทำการเพาะปลูกบนเกาะ โดยพลการจะต้องถูกตัดหัวตามสมควรกับโจร.....”

นโยบายห้ามอพยพและออกทะเลดังกล่าวนี้ ได้ดำเนินอยู่นานถึง 22 ปี ทำให้ความขัดแย้งในสังคมเพิ่มความรุนแรงยิ่งขึ้นจนกระทั่งปีที่ 22 ของพระมหากษัตริย์ถังซี (พ.ศ. 2226) หลานของเจิ้งเจิงกงยอมสยบต่อราชวงศ์ชิง รัฐบาลจึงได้รับแก้ไขนโยบายดังกล่าวยอมให้ประชาชนที่อยู่ตามบริเวณชายฝั่งออกทะเลทำการค้าได้ จากนั้นเป็นต้นมา ดินแดนชายฝั่งทะเลเจริญจึงมาเป็นประโยชน์แก่พ่อค้าและชาวบ้าน

ปีที่ 61 ของพระมหากษัตริย์ถังซี (พ.ศ. 2265) ทรงทราบจากคณะทูตที่ไปจากสยามว่า “ในแผ่นดินสยามข้าวอุดมสมบูรณ์ ราคาข้าวถูกลงมาก เงินหนึ่งหรือยวี่ซื้อข้าวได้หลายร้อยทะนาน” เพื่อที่จะแก้ปัญหาความขาดแคลนข้าวของมณฑลทกวางตุ้ง และมณฑลฮกเกี้ยนรัฐบาลจึงได้ประกาศและสนับสนุนให้พ่อค้าไปซื้อข้าวจากสยาม ทำให้ชาวแต้จิ๋วมีความผูกพันลึกซึ้งกับประเทศไทย

ในระยะแรกชาวจึงหลิมนี้อยู่บริเวณเล็ก ๆ ขนส่งน้ำตาลฮ้อยไปขายยังซูโจว เทียนจิน (จีนกลางอ่านเทียนเจิง) แล้วขนส่งอีกฝั่งหนึ่งกลับมา นับตั้งแต่ได้เริ่มทำการค้าข้าวกับสยาม อ่าวจึงหลิมนีได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีการสร้าง ถนนในบริเวณท่าเรือได้ยาวประมาณ 300 เมตร กว้าง 5 เมตร สองข้างทางเป็นร้านค้า และโกดังเก็บของ ตรงปากทางมีแผ่นป้ายหินและหอถั่วหุ้มมุงทะเล ราคห่อนี้มองออกไปจะเห็นเรือสำเภานับพันนับหมื่นที่แล่นเข้า ๆ ออก ๆ อย่างคับคั่ง บนเรือที่แล่นออกจากอ่าวจึงหลิมนุ่งดูดินแดนสยามนั้นแล่นไปได้ไกลเกินคำพื้นเมืองของแต้จิ๋ว ที่สำคัญก็มีเครื่องถ้วยคราม เติ้ไหม ผักทอง และเมล็ด ฯลฯ และชาเกลือก็ขนเข้าข้าว เครื่องเทศ ไม้สัก ดีบุก และตะกั่วมายังเมืองจีน กรมศุลกากร ในสมัยราชวงศ์ชิง ตั้งด่านตรวจ 5 แห่ง ที่เมืองเจิงไห่ (ตั้งไว้ในเส้นนิคมแต้จิ๋ว) ในแต่ละปีสามารถเก็บภาษีผ่านด่านได้กว่าหนึ่งหมื่นหนึ่งพันหกร้อยตำลึง หรือมากกว่านั้น

ในขณะที่ได้มีการติดต่อทางการค้าระหว่างอ่าวจึงหลิมนีกับสยามนี้ พ่อค้าแต้จิ๋วจำนวนมากได้อพยพไปอยู่ประเทศสยาม ประวัตินี้เมืองเจิงเจิง เคยกล่าวไว้ว่า “ชาวเมืองเจิงไห่ได้ขอใบอนุญาตให้ไปซื้อข้าวของเมืองสยามเพื่อนำมาขายแก้ปัญหาความอดอยากเมื่อระบัตินี้มาเป็นเวลากว่า 40 กว่าปี แต่เรือซื้อข้าวเหล่านี้กลับตามกลับมาว่าที่ไปแล้วกลับมากำกั้นเท้าหรือหกล้มในเส้นทางนั้น”

ต่อมา เนื่องจากรัฐบาลจีนสนับสนุนให้พ่อค้าทำการค้าข้าว ชื่อจึงสัมพันธ์กับชาวจีนโพ้นทะเลจึงได้จัดการผ่อนปรน โดยปีค.ศ. 1756 ของพระมหากษัตริย์ถังซี (พ.ศ. 2260) เป็นเกณฑ์ “คนที่ออกนอกประเทศก่อนหน้านั้น อนุญาตให้คืนสัญชาติได้” การเปลี่ยนแปลงนโยบายต่อชาวจีนโพ้นทะเลของรัฐบาลจึง ทำให้จำนวนคนอพยพในสมัยพระมหากษัตริย์เฉียนหลงเพิ่มขึ้นอย่างมาก

ในหมู่ชาวแต้จิ๋วที่ลงเรือสำเภาจากอ่าวหลิมนีไปสู่สยามนั้นนอกจากจำนวนหนึ่งที่ยอมไปเพื่อการกินแล้วส่วนมากเป็นชาวนาสัมละสาและชาวมาซายาชนที่ไร้อาชีพ พวกเขามีเพียงตระกร้าไม้ไผ่หนึ่งใบ ไม้คานไม้ไผ่หนึ่งอัน และหมอนไม้ไผ่อีกหนึ่งใบติดตัวข้ามน้ำข้ามทะเลไป จึงมีเพลงพื้นบ้านร้องว่า “สุดเหลือทน ต้องนั่งขมขื่น” มันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงจิตใจของพวกเขาก็ถูกกีดกันบังคับให้กลับบ้านเกิดเมืองนอนไปยังประเทศอื่นอันเนื่องมาจากความเร้นลับ

การเดินทางจะเริ่มเดือน 9 เดือน 10 ของแต่ละปี อาศัยลมตะวันตกเฉียงเหนือพัดพาไปโดยต้องใช้เวลาประมาณเดือนครึ่งจึงประเทศสยาม คนที่ออกทะเลมักจะมีงูชมน้ำงูเห่าติดตัวไปเป็นเสบียงระหว่างเดินทางเพราะงูเหล่านี้กัดด้วยเขี้ยวเหนียว ลีบได้ทนและอยู่ท้อง นอกจากนี้ก็ยังนำเอาผักเขียวคล้ำไปคั่วรับประทาน เพราะมีประโยชน์หลายอย่าง คั้นน้ำแกง คั้นแทนน้ำก็ได้ และเมื่อเรือแตกก็ใช้พินหางงูชีพได้

เรือดำงูมักเรียกกันว่าเรือหัวแดง “เรือหัวเขียวของสยามก็อย่าใหญ่ เรือหัวแดงของแต่เจ้าเล็ก” การพาเสด็จเสวยบนหัวเรือก็เพื่อจมนกเรือวันเป็นเรือสันทนาการหรือเสด็จ เพื่อสะดวกในการเก็บภาษีและตรวจค้นกลางทะเล แต่เจ้านั้นไม่มีไม้และไม้มีความสามารถในการต่อเรือ ในระยะแรกเรือหัวแดงส่วนใหญ่คือที่สันทนาการ จนบัดนี้ในบริเวณแต่เจ้ายังไม่เคยพบซากของตู้ต่อเรือในสมัยราชวงศ์ซึ่งเคย....”

ส่วน ลี เซ่ง (ม.ป.ป. : 163) ได้เขียนหนังสือชื่อ พลิกผันตระกูลไทย จากการศึกษาเอกสารเงินคลังเวียงพระราชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) เมื่อคราวอพยพจากจีนมาสู่ประเทศไทย ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายไว้ดังนี้

“...ในจำนวนชาวมลฑลเจ้ามาทมาเพื่ออพยพสู่สยามในระยะแรกของราชวงศ์ซึ่งนั้น มีอยู่ครอบครัวหนึ่งแห่งหนึ่ง ซึ่งต่อมาได้ก่อให้เกิดผลสะท้อนอย่างมหาศาลต่อประวัติศาสตร์ชาติไทย นั่นคือครอบครัวของแต่เจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) ผู้สร้างกรุงธนบุรี

พ่อของแต่เจ้า ชื่อแต่ซัง เป็นคนค้าบถหัวสุ่ ลำเออจึงให้ ได้ลงเรือสำเภห้วแดงมาขังเสวยในสมัยพระมหากษัตริย์ของจริง ตอนแรกมันขายผลไม้เพื่อยังชีพต่อมาเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยค่อย ๆ มั่งคั่งขึ้น ได้แต่งงานกับสาวไทยชื่อ นกเอี้ยง ให้กำเนิด แต่เจ้า.....แต่เจ้าได้เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรีนั่นคงเป็นเพราะว่า แต่เจ้านั้นเป็นผู้ที่อยู่ได้บังคับบัญชาของเจ้าพระยาจักรีและทั้งสองเป็นเพื่อนบ้านใกล้เรือนเคียงกันไปมาหาสู่ใกล้ชิดสนิทสนมกันมาก และเจ้าพระยาจักรีนั่นไม่มีบุตร อาจจะคำนึงถึงภาระงานและอนาคตเด็ก แต่ยั้งจึงส่งลูกให้เจ้าพระยาจักรีสมานศักดิ์การคลังเลี้ยงดู จากนั้นไม่นานแต่เจ้าก็เสียชีวิตเนื่องจากโรคภัย

แต่เจ้าได้รับการศึกษา จากวัดตั้งแต่เด็ก ได้เรียนรู้ภาษาไทย ภาษาจีน ภาษาญวน และภาษาบาลี จนเมื่ออายุ 13 ปี ได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็ก อายุได้ 24 ปี ได้เป็นเจ้าเมืองตากทางภาคเหนือ ในปี พ.ศ. 2310 พม่ารุกรานไทย แต่เจ้าสู้รบอย่างองอาจจนกระทั่งขับไล่ผู้รุกรานออกไปกอบกู้เอกราชของประเทศไทย สร้างกรุงธนบุรีกลายเป็นวีรบุรุษแห่งประชาชาติในประวัติศาสตร์ไทย...”

จากหลักฐานนี้แสดงว่า ในปี พ.ศ. 2226 ถึงปี พ.ศ. 2265 สมัยพระมหากษัตริย์จีน แห่งราชวงศ์ชิง พระนามว่า พระเจ้าคังซี ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระศรีธรรมราชาที่ 9 (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) แห่งกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์จีนพระองค์ส่งเสริมให้ชาวจีน แต้จิ๋ว และชาวจีนฮกเกี้ยน ถ้าขายทางทะเล และทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนมาซื้อข้าวไปขายเพื่อบรรเทา ความขาดแคลนข้าวในประเทศจีน ในช่วงที่จึงมีชาวจีนทั้งที่เป็นพ่อค้าและชาวนาอพยพมาตั้งถิ่นฐานใน ประเทศไทยมากขึ้น รวมทั้งชาวจีนที่เป็นพ่อค้าฮกเกี้ยน (พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือพระเจ้าตากสิน) ชื่อ แต้ยั้ง เป็นคนค้าบดหัวหมู ย่านเมืองใหม่ ได้ลงเรือสำเภาหัวแหลมเขย่งสยามในสมัยพระ มหากษัตริย์ทรงเจิม ซึ่งคงจะเดินทางมาหลังสมัยพระเจ้าคังซี (พ.ศ. 2226 ถึง พ.ศ. 2265)

การอพยพของชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยามีองค์การตั้ง ถิ่นฐานอยู่ที่บริเวณกรุงศรีอยุธยา เมืองท่า ริมฝั่งทะเล และเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำที่สำคัญของประเทศ ไทย ประเทศไทยในช่วงนี้ไม่ได้มีนโยบายดัดกันชาวจีน เพราะประเทศไทยก็ต้องการกำลังคน และแรงงานที่นำมาใช้ในการพัฒนาประเทศอยู่แล้ว และต้นบิษฐานในกรุงศรีอยุธยาตอนปลายนี้ มีชาวจีนส่วนหนึ่ง ได้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองพิบูลโลก เพื่อค้าขายข้าว ไม้สัก และงาช้าง กับเมืองต่างๆ ในบริเวณที่เป็นหัว เมืองฝ่ายเหนือแล้ว

3. การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานดังนี้ ส่วน 16 เจริญ (มปป. 160 - 162) ได้เขียนหนังสือชื่อ พลิกผันตระกูลไทย รณการศึกษาศาสตร์จีน กล่าวถึงการเคลื่อนที่ แต้จิ๋วในประเทศไทยในสมัยพระมหากษัตริย์จีนเฉียนหลงของจีน (พ.ศ. 2387) ตรงกับรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

“...ต่อมาชาวแต้จิ๋วรู้ว่ ไม้ยางในเมืองสยามมีมาก และราคาถูกลงจากปีที่ 9 ของ พระมหากษัตริย์เฉียนหลง (พ.ศ. 2381) มีพ่อค้าแต้จิ๋ว จำนวนมากได้ซื้อไม้ค้ำเรือในสยามแล้วซื้อข้าว ขนลงเรือกลับไปขายที่ประเทศจีน สภาพเช่นนี้นอกจากจะมีโอกาสทางประวัติศาสตร์ที่สามารถตรวจสอบ ได้แล้ว ยังมีการพูดพบซากเรือเป็นหลักฐาน เมื่อปี พ.ศ. 2515 มีการกู้ซากเรือที่ร้างในสมัยราชวงศ์ชิง

ก่อนที่เรือหัวแดงจะแล่นสู่ทะเลสาบ คนเดินทางและครอบครัวก็จะต้องไปกราบไหว้บูชา เจ้าแม่จู้...เจ้าป๊ะเม็ง และเจ้ากวนตี้ รวมเรียกกันว่า สามเทพเจ้าแห่งทะเลใต้ แต่ที่กลับไม่อาจปลูกฝัก รักษาคนที่จากบ้านเกิดเมืองนอนล่องสู่ทะเลใต้ได้ อย่างแท้จริง ที่สุสานจีซัวเค้ง (เวลดอน) ในไทเปมีคำ กลอนสลักไว้ว่า “เคยล่องผ่านน้ำคำ ตกถิ่นน้ำขม ความในใจสิ้นอูระ ไหลไปกับสายน้ำ หวังจะเป็น เจ้าตัว ไม่สามารถกลับคืนสู่บ้านเกิด เมื่อล่องถึงฝั่งกระตือรือร้น” ได้ถ่ายทอดความทุกข์ยาก และ โชคร้ายของชาวจีนโพ้นทะเลออกมาอย่างเห็นได้ชัด...”

ส่วน ลี เซิง (นปป. : 162) ได้เขียนหนังสือชื่อพลิกสันตระกูลไทย จากการศึกษาเอกสารจีน กล่าวถึงการเดินทางของชาวจีนที่อพยพมาสู่ประเทศไทย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

“...พ.ศ. 2403 ก่อนที่ข้าพเจ้าจะเปิดอย่างเป็นทางการ จึงหลิ่วเป็นหนังสือสำคัญที่ออกสู่ทะเลมาตลอด ชาวจีนโพ้นทะเลที่ออกจากท่านี้นับเป็นหมื่น ๆ หลังจากสงครามฝิ่นประเทศจีน ได้กลายเป็นสังคมกึ่งศักดินา เรือหัวแดงจึงถูกแทนที่ด้วยเรือขนถ่ายของชาวตะวันตก เมริชานที่อพยพได้กลายเป็นคนงาน กรรมกรชาวจีนที่ไม่ต่างกับหมูหม่า อ่าวจึงหลิ่วก็ก้อ ๆ เสื่อมลง...”

จากหลักฐานข้างต้น แสดงว่า ในรัชสมัยพระเจ้าย้ายพลอง (พ.ศ. 2387) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และต่อเนื่องมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 นั้นได้มีพ่อค้าชาวจีนแล่นเรือมาต่อเรือสำเภาจีนในประเทศไทย และมีชาวนาจีนแล่นเรืออพยพออกจากเมืองท่าจึงหลิ่ว มาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย ก่อนปี พ.ศ. 2403 นับเป็นล้าน ๆ คน และมีการอพยพเพิ่มมากขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังจากสงครามฝิ่นที่อังกฤษรบชนะจีน ชาวจีนที่อพยพมาประเทศไทยในช่วงนี้ มีการตั้งถิ่นฐานทั้งทางภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกและภาคใต้ และมีหลักฐานว่า มีชาวจีนประมาณ 1 พันคนเศษ ได้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองพิษณุโลกแล้ว

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลก สันนิษฐานว่าน่าจะเริ่มมาแล้ว ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย ต่อเนื่องกันมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลก มีดังนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (2506 : 26) ได้เขียนแผนที่ไว้ในหนังสือ ททมากระยะทางไปพิษณุโลก มีสาระสำคัญว่า

เมืองพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2444 นั้นมีประตุมืองด้านตะวันออก 4 ประตู คือ ประตูจีน ประตูมณฑล ประตูผี และประตูทวาย

ประตูจีน เป็นประตูเมืองที่อยู่ใกล้วัดโพธิ์ญาณ (ทางเหนือของเมืองพิษณุโลก) ซึ่งมีเส้นทางเชื่อมโยงกับวัดเขาปะขาวหาย ซึ่งเป็นที่ตั้งเตาเครื่องปั้นดินเผาประเภท หินแกร่ง (Stoneware) บริเวณนี้มีชื่อในสมัยโบราณว่า “บ้านเตาไฟ” มาแต่สมัยโบราณแล้ว แต่ไม่มีหลักฐานยืนยันในเรื่องนี้ จนในกระทั่งปี พ.ศ. 2527 กรมศิลปากร ได้ทำการขุดค้นร่วมกับ ดร.คอนสตันท์ นักโบราณคดีชาวออสเตรเลีย จึงได้พบเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาซ้อนกัน 2 เตา พบเครื่องปั้นดินเผาประเภทไห และชิ้นส่วนที่แตกหักมากมาย เมื่อตรวจสอบอายุโดยใช้วิธีการคาร์บอน 14 พบว่า มีอายุประมาณ 500 ปี ส่วนมาแล้วตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พระรามาธิบดี) พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาซึ่งเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก ในระหว่าง ปี พ.ศ. 2006 ถึงปี พ.ศ. 2031

อุดม บุณยะเขตต์ (2530 : 76) ได้เขียนหนังสือ เรื่องประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก กล่าวถึงประตุมืองพิษณุโลก ด้านตะวันออกกว่า มี 4 ประตู และประตูหนึ่ง ชื่อ ประตูจีน มีสาระสำคัญว่า

“.....ประตูจีน ประตูนี้มีตรมณก่านแห่งเมือง ทิศตะวันออกตอนเหนือสุด ติดต่อกับก่านแห่งเมืองด้านสกัด (คอนเทนีอ) ตัวประตูหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เหมียที่ผู้เขียนถึงเป็นคึกคักอยู่ได้เคยเดินผ่านประตูนี้จากบ้าน (บ้านคลองเตาไฟ) ไปในเมือง และออกจากเมืองกลับบ้านอยู่เสมอ ยิ่งพอจากรูปพรรณพื้นฐานของประตูได้พอเป็นเค้า สั้วหลังประตูใหญ่ทึบ สุนัขกั้ว (ตามทวมรู้ศึกของเล็ก ๆ) เกรียงประมาณ 3 เมตรหรือต่ำกว่านี้ ส่วนสูงนั้นได้หังลงมา เหลือแต่ตัวก่านแห่งสูงประมาณ 2 เมตรเศษ ตัวก่านแห่งหนาประมาณ 4 เมตร ตรงหน้าประตู มีหินก่อสูงขึ้นมาจากพื้นเล็กน้อยทอดดินข้ามได้ รูปประตูและบานประตูไม่มีเหลืออยู่เลย ลอดชนกับหลังก็ไม่มี คอนบนก่านแห่งมีหัวขึ้นปกคลุมไปหมด จึงกินกันได้ว่า ตามแผนที่ของแผนที่ในกรมแผนที่เจ้าฟ้า พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ที่ได้เขียนที่ตั้งประตูจีน อยู่ลงมาทางใต้ ทำมณก่านแห่งเมืองมณกันไม่ถูกต้องที่ถูกจะต้องอยู่ตรงมณก่านแห่งเมืองพลที่ เพราะผู้เขียนได้เห็นมากับตาตนเอง จะว่าเป็นช่องที่ขุดทำเป็นทางเดินขึ้นภายหลัง ก็ไม่ใช่เพราะจะอ้างว่ามีก่านฟ้าที่ท้าวเป็นธรรมีประตูอยู่ พอเป็นที่สังเกตได้ และได้เดินผ่านเข้าออกนับครั้งไม่ถ้วน สมัยนั้นข้าง ๆ ประตูมีสวนกล้วยน้ำว้า เจ้าของชื่อลุงเขียว ผู้เขียนรู้จักและยังเข้าใจ เสด็จในกรมแผนที่เจ้าฟ้า พระยานริศรานุวัดติวงศ์ อาจไม่ได้เห็นด้วยพระนครเอง แต่เขาจะเขียนแผนที่ขึ้น ความก่านแห่งของผู้เขียนอีกต่อหนึ่ง และอาจเขียนขึ้นภายหลังก็ได้

อนึ่ง การที่ประตูนี้ชื่อว่า ประตูจีนนั้น ก็เพราะเป็นทางออกไปสู่หมู่บ้านของชนจีน ซึ่งได้มาตั้งรกรากอยู่ที่บ้านเตาไฟมานานแล้ว ตามประวัติกล่าวว่า เป็นจีนมาจากมณฑลยูนนาน ได้เข้ามาตั้งตามหาเครื่องปั้นดินเผาเสียต่อกันมานานแล้ว ๆ ก็ เมื่อในระยะหลัง ๆ ก็คือ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็ยังมีเรือสำเภาจีนตั้งบูมสำเภาอยู่ เพิ่งจะสาบสูญไปเมื่อประมาณร้อยปีมานี้เอง หลักฐานสำคัญ ก็พอหาได้จาก โฉนดที่ดินฉบับดั้งเดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งระบุว่าที่ดินแถว ๆ นั้นเป็นของจีน หรือคนเรือสำเภาจีนทั้งสิ้น ส่วนคนไทย ที่อยู่ฝั่งตรงข้ามบ้านนางสะแบก เมื่อคนจีนสาบสูญไป จึงได้จับฝังมายึดครองที่ดินบริเวณนั้นสืบต่อมาจนทุกวันนี้.....”

จากหลักฐานข้างต้นนี้ ได้แสดงให้เห็นว่า เมืองพิษณุโลกในอดีต มีชาวจีนมาทำการอุตสาหกรรมการทำเครื่องปั้นดินเผา มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นแล้ว ที่มีประตุมือง ถึง ประตูจีนนั้น สันนิษฐานว่า เป็นประตุมืองที่มีชุมชนชาวจีนตั้งหลักแหล่งอยู่ เพื่อการทำอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผา ดังนั้นเมืองพิษณุโลก ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นนั้น ได้มีชาวจีนมาตั้งถิ่นฐานที่บริเวณบ้านเตาไฟ หรือบ้านตาปะขาวหาบแล้ว

ส่วน ๑ แรงค์ ท่วงทีศ (2518 : 1-4) ได้ทำการวิจัยเรื่องนโยบายที่เกี่ยวกับการศึกษา
ของคนจีนในประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 กล่าวว่า
“.....คนจีนได้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยมานานแล้ว ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่
มิได้อพยพเข้ามาเท่า ๆ เหมือนกับตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ซึ่งปรากฏว่า ชาวจีนในเมืองไทย เริ่ม
มีมากและเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุง
รัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ในสมัยนั้น ประเทศจีนตอนใต้ได้เกิดสงครามยุ่งยากทางการเมือง และขาดแคลน
อาหาร เนื่องจากมีพลเมืองหนาแน่นจนเกินไป ทำให้คนจีนที่ต้องการเลี้ยงชีพในต่างประเทศอพยพออกนอก
ประเทศมากขึ้น นับว่าเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้คนจีนอพยพเข้ามาตั้งรกรากในประเทศไทยมากขึ้น ทำให้ชาวจีน
ซึ่งเป็นชนส่วนน้อย เริ่มมีความสำคัญมากขึ้น การอพยพของชาวจีนได้เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ชาวจีนได้
เข้ามาทำเหมืองแร่ในภาคใต้ ทำการค้าขายทั้งภายในและภายนอกประเทศ ดำเนินเพาะปลูกเพื่อการบริโภค
สิ่งจำเป็นของสังคม เป็นเจ้าของและผู้จัดการโรงงานน้ำตาล ชาวจีนหลายคนที่มีความชำนาญทางการค้า คือ เป็น
นายธนาคาร มีผู้สืบสายชาวจีนคนหนึ่งได้เป็นเจ้าเมืองสงขลา เมื่อนายกการเศรษฐกิจแล้ว ชาวจีนก็ทวี
อิทธิพลอันใดไม่ ต่อมาชาวจีนได้ส่งคนมาทนาย หรือลี้ภัย ขึ้นเพื่อการค้าขาย การค้าของเถื่อน และ
การปล้นสะดม เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบภาษีอากร จากระบบผูกขาดของหลวงมาเป็นระบบนายทุน การ
การริเริ่มผูกขาดการค้าภายในประเภทการผลิต เพื่อการค้าส่งออกถึง 38 รายการ เช่น การผลิตสุรา เป็น
สินค้า และตำรวจอาชญากรรมส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนทั้งสิ้น.....”

“.....ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ภายหลังจากที่ประเทศ
ไทยได้ทำสนธิสัญญาทางการค้ากับต่างประเทศ แล้วสภาพเศรษฐกิจการค้าในประเทศไทยได้เจริญขึ้นอย่าง
รวดเร็ว มีโรงงานที่จ้าง โรงเกลือไม้ และการขนส่งทางทะเล มีการรับชาวจีนเข้ามาทำงานเป็น
กรรมกรมากขึ้นโดยมีนายธนาคารเป็นผู้จัดการ ในยุคนี้ได้มีชาวจีนตั้ง กักตังขึ้นเพื่อสนับสนุน การผูก
ขาดภาษีอากรในท้องที่ของตน และให้ทำการวิวาท กับกักตังด้วยกันหลายครั้ง ทั้งในกรุงเทพมหานคร
และต่างจังหวัด มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 และพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนทางราชการต้องใช้อำนาจพิพากษาถึงประณามประณามกักตังที่จน
เหตุการณืสรวบ.....”

จากจารึกในแผ่นกระดานดำใบที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
รวมหาวิพร พินธุโลก เรื่องการบูรณะพระอุโบสถ พระวิหารพระแก้วกัจฉาณณ์ และพระวิหารพระ
พุทธชินราช ใน ปี พ.ศ. 2376 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 มีความ
ว่า

“...ศุภมัสดุพระพุทธศักราช 2376 ปีมะเมียศก ขึ้น 4 จันทรเพ็ญชุลอมโนตรงกับนางทัพผู้เป็น
กรรมเป็นบุตรท่านจีนหลวงแสนนางแหม่ม มีจิตเจตนาเลิกละเห็นว่า พระอุโบสถวัดมหาธาตุ ปักหักพังแตก
โลกซี หมมื่ออันใดที่จะกำบังรูปพระปฏิมากรไม่ จึงคิดอ่านนิมนต์ท่านอาจารย์ดีวิธนาภพญเป็นแม่จางจึงจับ
ทำอิฐ และซื้อไม้ซุงซอกข้าง เจ้างเขเถียงและซื้อปูน เจ้างเขาก่อสร้างก่อฝาผนัง เจ้างเขารุ่งเครื่องบนนำปูน
ในพระประธานพระอุโบสถ และพระสงฆ์มาช่วยทำการจัดแจงจนสำเร็จ จึงได้ยกเครื่องบน แล้วจึง
ข้างเขาทำรูปพระปฏิมากรลงรักปิดทองเสร็จแล้วจึงทำการพิธีหาพระเจ็กกราชชนน แล้วจึงทำโรงชั้นพระ
หลังคาพระระเบียง แล้วจึงได้ลงทองทั้งหนึ่ง สิ้นทรัพย์สินอันมากท่านพระอาจารย์ดีกับข้าจึงคิดอ่านเห็นว่า
พระวิหารพระชินราชหักหักทั้งคร่ำคร่ำอันเร็ว พัวไม่รื้อพังลงเป็นอันมาก เห็นว่าเป็นของบุราณราช หา
มีผู้ใดที่จะปฏิสังขรณ์ไม่ ท่านพระอาจารย์ดีกับท่านจั่ว สำนัดจับกับข้า จึงคิดอ่านทำต่อไป ๑๖๐๐
ยวามหลวงอยู่ ข้าจึงได้เรียนท่านผู้ครองเมืองและกรมการบอกลงไป ณ กรุงมหานครหลวง จึงทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าปฏิสังขรณ์จึงได้จัดแจงซื้อไม้เลือกไม้ ทำอิฐทำปูน จึงได้ก่อฝาผนังทำเสาถ้อย
บวกรูปใหม่ ครั้นถึงพระพุทธศักราช 2380 ปีจอสมฤตศักราช วันศุกร์ แรม 14 ค่ำ เดือน 12 จึงได้
ลงมือตัดศิ่วไม้ ปูรองพิหารพระชินราช ครั้นถึง ณ วันศุกร์ แรม 12 ค่ำ เดือน ๖ ปีชวดเอกศก จึงได้ยก
เครื่องบนเสร็จแล้ว เจ้าประคุณพระสังฆราชจึงบูรณะกระเบื้องเคลือบขึ้นมามุงได้ 5 หมื่น กะ 3 พัน
หาพอไม่ เจ้าประคุณวัดสมอวาง จึงได้ถวายพระพร จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมกระเบื้องเคลือบเข็เหล็ก
2 หมื่น จึงทรงพระพิหาร ข้าจึงข้างเขาลงรักปิดทองสามแลซื่อและซุ้มประตูนำบุญ แลบูรณะพระระเบียง
ขึ้นนอกชั้นในองค์ด้านหน้า ซึ่งหลังถึงหาพอไม่ เก็บบุญ...เขาก็บูรณะที่พระพุทธรูปลงรักปิดทองของพระ
ระเบียงคนละ 1-2-3-4 องค์บ้าง เสร็จแล้วจึงชักชวนกันฉลอง ...5 วัน ตั้งแต่ ๗ วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 4
ปีเถาะ เบ็ญชศก วันแรม 6 ค่ำ จึงได้เลิกการฉลอง ข้าได้ส่งขุนท้าวพระพิหารพระชินราช และพระ
อุโบสถเจ้าถิ่น สำเร็จเสร็จสิ้นทรัพย์สินอันมาก ขอแสดงความสัตย์ว่าได้กระทำในครั้งนี้ ให้เจ้าเสนาบดีพระ
นิพนธ์...” (พระพิณบุราณจารย์ (มพ ปานกลิ่น) พงศด, 2516 : 3-4)

จดหมายเหตุในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1996
เลขที่ 52 ใ้คัดสำเนา ใน ปี พ.ศ. 2377 เมืองพิษณุโลกมีการเก็บเงินค่าลูกบิ๊ขึ้น คนละ 3 - 4 คันทิ้ง
ต่อปี มีเงินลูกบิ๊ 1,112 คน ได้เงินค่าลูกบิ๊ 55 ชั่ง 12 ตำลึง

จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า เมืองพิษณุโลกมีชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่ ก่อนปี พ.ศ. 2376 ที่จีนหลวงอุดมไมตรีจะได้บูรณะอุโบสถ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เมื่อถึง ปี พ.ศ. 2377 จึงได้มีชาวจีน 1,112 คน แล้วยกขึ้นนิยฐานว่าคงจะอพยพมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ความหลักฐานที่น่ามากกล่าวถึงแล้วข้างต้น ชาวจีนที่อพยพมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหล่านี้ ค่อยมาได้ทำการสมรสกับหญิงสาวชาวเมืองพิษณุโลก (ชาวจีนที่อพยพมาจากประเทศจีนไม่ได้มีภรรยา และบุตรมาด้วย) ซึ่งเมื่อมีบุตรชายหรือ บุตรสาวที่กำเนิดในเมืองพิษณุโลกบุตรของชาวจีนเหล่านี้ก็จะมีสัญชาติไทยตามประเทศที่เกิด

เมื่อ ปี พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จลงมาทอดพระเนตรเมืองฝิ่นโลกแล้ว เสด็จมานมัสการพระพุทธรูปชินราช แล้วเสด็จทอดพระเนตรพระวิหารพระชินสีห์ และพระวิหารพระศรีศาสดา ทรงมีพระราชดำริเลขาตอบนี้ไว้ ความว่า

“...ได้เดินทางพระระเบียง โดยหักมือไปวิหารพระชินสีห์ ๆ ขึ้น ซึ่งฉันได้เห็นแต่ก่อน มีคนมาทักท้วงไว้บ้างนั้น บัดนี้สำเร็จเป็นองค์จนสำเร็จแล้ว และวิหารได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นทั้งพระชินสีห์ และศรีศาสดา พระพิทักษ์เกษียรธรรม (ยกแซ่ง นามบุตรสุรา - ผู้เขียน) เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ แต่พระพุทธรูปทั้งสององค์ ซึ่งหมายว่าจะจำลองชินสีห์ และพระศรีศาสดานั้น ก็ไม่เห็นเหมือนโดยไม่ควรจะต้องสงสัย...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน สุชน ชามพูนท. 2513 : 59)

พิณู อภิศระวิโรจน์ (2538) ได้เขียนเรื่องการก่อสร้างอาคารโรงเรียนถิ่นหมื่นแห่งใหม่ ได้กล่าวถึงการจัดตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในเมืองฝิ่นโลกว่า “....ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 กลุ่มพ่อค้าชาวจีนโพ้นทะเล ซึ่งได้มาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ประกอบกันมาขอเช่าที่ดินมีฐานะ ณ เมืองฝิ่นโลก มุ่งหมายเปิดกิจการวางรากฐานการศึกษาให้ลูกบุตร, ลูกธิดา ที่เชื้อสายก่อกำเนิดในแผ่นดินไทย ให้มีความรู้ความถนัดการพอที่จะเป็นสิ่งที่ต้องการของครอบครัว และเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพในสังคม จึงได้รวมตัวกันโดยมี นายโต๊ะเซ็งเจียง เป็นผู้นำดำเนินการก่อตั้ง และสร้างโรงเรียนประถมศึกษา ขึ้นในใจกลางเมืองฝิ่นโลก ขณะนั้นโรงเรียนแห่งนี้ว่า “โรงเรียนเซหมิน” เปิดทำการสอนตั้งแต่ปี พุทธศักราช 2463 โรงเรียนเซหมิน มีนักเรียนประมาณ 300 - 400 คน สอนทั้งภาษาไทยและภาษาจีน จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2484 ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ระงับการสอนภาษาจีนลงตามนโยบายของรัฐบาลขณะนั้น และเปลี่ยนชื่อ โรงเรียนเป็น “โรงเรียนถ่านหินวิทย์” เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 2489 มีการฟื้นฟูการเรียนการสอนภาษาจีนขึ้นอีก ได้เปลี่ยนชื่อโรงเรียนเป็น “โรงเรียนถิ่นหมื่น” และใช้ชื่อนี้มาจนถึงปัจจุบัน...”

โรงเรียนถิ่นหมื่น ได้ปรากฏในหนังสือรวมงานข้าราชการของสมเด็จพะพิษณุโลก ที่ 12/299 ลงวันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2475 ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย (กระทรวงศึกษาธิการ) มีความว่า

“...ในระหว่างวันที่ 1 - 31 ธันวาคม พ.ศ. 2473 นายเชื้อและจุ่น และผู้อื่น ผู้จัดการโรงเรียนเซหมิน ซึ่งตั้งอยู่ที่จังหวัดพิษณุโลก ได้สั่งให้เสมียนและคนงานของโรงเรียนไปแจกใบปลิวคำประกาศ แนะนำและขอร้องเชิญชวน ให้พวกท่านขึ้นปิดร้านหยุดตามหลักสิกขามีนตั้ง ดังนั้นพอถึงวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2473 (ขณะนั้นยังใช้เดือนมหาสมณเป็นเดือนแรกของปี) คนจีนในตลาดพิษณุโลก จึงพากันหยุดงานและปิดร้านหยุดการจ้างขาย มีจำนวนถึง 20 กว่าวัน ทำให้คนไทยเดือดร้อนกันมาก เพราะจำเป็นต้องซื้อเครื่องอุปโภค บริโภค สำหรับใช้ประจำวันขาดร้านค้าของคนจีน เมื่อคนจีนปิดร้านเช่นนี้ ก็เลยซื้อข้าวของต่าง ๆ ไม่ได้...” (ณรงค์ พ่วงพิศ. 2518 : 47)

ในปี พ.ศ. 2478 มีจารึกอยู่ในพระวิหารพระพุทธชินราชเด่นหนึ่ง มีความว่า

“...เมื่อ พ.ศ. 2478 ขุนสุทธาธิ์สร้าง (ผู้แต่งหนังสือ) (รุ่น แรก) พร้อมด้วยผู้มี
สัตยา บริจาคทรัพย์ซื้อเพชร 1 เม็ด หัก 1 กระหัด 104 บาท ถ้วน คัดลอบโกมพระพุทธชินราช
และปิดทองคำ เป็นเงิน 781 บาท 66 สตางค์ นางบุญมา โกลดตระ ออกรูปทองพระโมคคัลลาน์ 35
บาท 72 สตางค์ นางแวว ออกรูปทองพระสารีบุตร 35 บาท 72 สตางค์...” (พระพิมพ์บูรณาจารย์
(นพ ปานกลิ่น) พายุโล, 2516 : 7)

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2488 รัฐบาลในสมัยนั้น มี
ฯพณฯ จอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายให้มีการอพยพชาวต่างประเทศออก
จากจังหวัดต่าง ๆ ในภาคเหนือ 7 จังหวัด คือ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัดแม่ฮ่องสอน
จังหวัดลำพูน จังหวัดลำปาง จังหวัดแพร่ และจังหวัดน่าน โดยมีเหตุผลที่สำคัญอย่างย่อ 3 ประการ
ดังนี้ คือ

1. เพื่อความปลอดภัยของชาวต่างประเทศเนื่องในภาวะสงคราม
2. เพื่อสร้างความเป็นชาตินิยมของชาวไทย ซึ่งเน้นในเรื่องของความรักชาติไทย
(สัมภาษณ์อาจารย์ชัย แสงทอง (บรรยง จิระนทร) ผู้เชี่ยวชาญจีนประจำศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชีย
ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และพลตรีถวิล อยู่เย็น นายทหารพันรชการ ที่ปรึกษาภาคกองทัพบก
กรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2541 ณ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย) จากนโยบายของรัฐบาลในเรื่องนี้

ทำให้มีการอพยพชาวจีนจากภาคเหนือครั้งใหญ่ลงมาตั้งถิ่นฐานที่จังหวัดอุตรดิตถ์ จังหวัด
พิษณุโลก จังหวัดสุโขทัย จังหวัดตาก จังหวัดพิจิตร จังหวัดเพชรบูรณ์ จังหวัดกำแพงเพชร และ
จังหวัดนครสวรรค์ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะที่จังหวัดพิษณุโลก ได้มีชาวจีนอพยพมาตั้งถิ่นฐานหลาย
ครอบครัว การอพยพชาวจีนจาก 7 จังหวัดภาคเหนือในครั้งนี้มีทั้งการเดินทางทางรถยนต์ ทางเรือ และ
ทางรถไฟ การเดินทางของพลกชาวจีนทางรถไฟครั้งนี้มีการตั้งโรงครัวที่สถานีรถไฟที่สำคัญ เช่น
สถานีรถไฟลำปาง สถานีรถไฟเด่นชัย สถานีรถไฟศรีนครินทร์ และสถานีรถไฟพิษณุโลก เพื่อหุงหา
อาหาร และต้มข้าวต้ม ก่อตั้งไปเลี้ยงดูชาวจีนที่เดินทางมาบนขบวนรถไฟหลายวัน (สัมภาษณ์ นาย
วิโรจน์ จิรัฐติการโชติ ประธานหอการค้าจังหวัดพิษณุโลก เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2541 ณ
สถานบรรณรักษ์พิบูลสงคราม)

ไฟโรจน์ วชิราศรีศิริกุล (2538) ได้เขียนเรื่องรำลึกความหลังครั้งก่อตั้งสมคมนักเรียน
เก่าถิ่นหมื่น มีข้อความกล่าวถึง การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลกว่า

“...ก่อน พ.ศ. 2500 ชุมชนชาวลาวในจังหวัดพิษณุโลกส่วนใหญ่เป็นลูกหลานเชื้อสาย
จีน และเป็นศิษย์เก่าโรงเรียนถิ่นหมื่นในรุ่นแรก ๆ มีชื่อเสียงโด่งดังมากในเรื่องกีฬาบาสเก็ตบอล
สามารถแข่งขันระดับต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานคร และจังหวัดต่าง ๆ ในเมืองไทยตลอดมาหลายปี ทั้งยังได้

เดินทางไปแข่งขันที่ประเทศสาธารณรัฐจีน (ไต้หวัน) ในงานฉลองวันเกิดของประธานาธิบดีเจียงไคเช็ค ในสมัยนั้นถึง 2 ครั้ง ในช่วงนี้กองวิทยาลัยพยาบาล และชาวจังหวัดไถ่เถิงได้เชิญนักบวชเกิดบอสของ จังหวัดพิษณุโลก ไปเป็นครูฝึกบวชเกิดบอสหลากหลายแห่ง และเป็นจุดเริ่มต้นการรวมตัวประชุมสังฆราชสังฆราชย์ แก่โรงเรียนสันหมินยุคแรก ก่อนจะมีการขออนุญาตก่อตั้งสมาคมฯ แต่มีได้มีโทรมาว่า จะเกิดเหตุการณ์ อันน่าเศร้าสลดใจ และเกิดความรู้สึกเสียขวัญเสียใจครั้งใหญ่ ของชุมชนชาวตลาดในเมืองพิษณุโลก เพราะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไปเช้าตรู่ของวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2500 เวลาประมาณ 8 นาฬิกา ได้เกิด ไฟไหม้กระทันหันเผาผลาญอาคารบ้านเรือน และทรัพย์สินสิ่งต่าง ๆ ของชุมชนชาวตลาดเป็นระยะเวลาหนึ่ง ตั้งแต่เช้าจนเย็น ซึ่งอาคารส่วนใหญ่เป็นอาคารไม้ พระเทพสังฆาจารย์ได้เผาผลาญอาหารบ้านเรือนนับพันหลังคา เรือน เกิดความเสียหายหนักหนาสาหัสครั้งยิ่งใหญ่ ประชาชนนับหมื่นไว้ที่อยู่อัน และขาดแคลนอาหาร การกิน ความหวาดหวั่น ความเจ็บปวด ได้รับความทุกข์อย่างแสนสาหัส ร้องทรวงอาลัย เป็นภาพ ที่น่าเวทนาอย่างยิ่ง หลังจากเหตุการณ์สงบลง ประชาชนผู้ประสบภัยต้องการที่พักอาศัยกัน โดยการปลูก เหยงพักชั่วคราว จนที่อยู่อาศัยกันชั่วคราว นับว่าเป็นโชคอย่างยิ่ง ที่ดินยังปรานีอาหารโรงเรียนสันหมินมิ ให้อุบัติพระเพลิงเผาผลาญในกรณีนั้น ทางหน่วยราชการจึงได้ใช้เป็นสถานที่จัดกองอำนวยการช่วยเหลือผู้ ประสบภัย โดยมีสมทบมูลนิธิ และชมรมต่าง ๆ ทั่วประเทศ ได้หัดใจโอบกอดมาช่วยเหลือจับมือ ใ้กับผู้ที่ประสบภัยในครั้งนั้น

จากเหตุการณ์ที่ผ่านมาไปนั้น ประชาชนส่วนหนึ่ง (ส่วนมากเป็นศิษย์เก่าสันหมิน) ได้ โยงย้ายถิ่นฐานไปประกอบอาชีพยังจังหวัดไถ่เถิงก็มีพอสมควร การให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ของผู้มีเมตตาในเวลานั้น เป็นผลสะท้อนให้เห็นถึงความมีสามัคคีความช่วยเหลืออันดีต่อกันของมนุษย์

ในวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2503 ได้มีการประชุมสังฆราชสังฆราชย์แก่โรงเรียนสันหมินเป็น ครั้งแรก โดยใช้สถานที่ของโรงเรียนสันหมิน มีสมาชิกเข้าร่วมประชุมสังฆราชกว่า 100 คน จากทั่วไต้ มีการประชุมอีกครั้งในวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2504 ที่ประชุมได้จัดตั้งคณะกรรมการบริหารชั่วคราวเพื่อ ดำเนินการจัดตั้งสมาคมนักเรียนเก่าโรงเรียนสันหมิน โดยการนำของนายกสมาคม คือ นายนิคม เจริญผล โดยได้ทำหนังสือขออนุญาตจัดตั้งสมาคมนักเรียนเก่าสันหมินต่อกระทรวงศึกษาธิการและได้รับ อนุญาตให้จัดตั้งเป็นสมาคมฯ ในวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2504...."

ในปัจจุบันชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลก มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในตลาดเมืองพิษณุโลก และใน ตลาดของอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดพิษณุโลก ชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลก ไม่สามารถกำหนดจำนวนคนได้ เพราะชาวจีนส่วนใหญ่ได้สัญชาติไทยแล้ว เพราะได้ถือกำเนิดในประเทศไทย และได้เปลี่ยนนามสกุลจาก แซ่มาใช้นามสกุลใหม่ เหมือนนามสกุลไทยแล้วชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลกผู้มีเชื้อสายจีนในจังหวัดพิษณุโลก ได้มี การจัดตั้ง

สมาคมชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลกขึ้นถึง 7 สมาคม เพื่อพบปะสังสรรค์กัน และทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน คือ สมาคมจีนพิษณุโลก, สมาคมไท่หล่าภาคเหนือแห่งประเทศไทย, มูลนิธิประสาทบุญสถาน, สมาคมนักเรียนเก่าเสิ่นเหมิน, สมาคมดนตรีจีนแม่สัว, สมาคมฮากกา และสมาคมวิจิตรภาพไทย - จีน

การตั้งถิ่นฐานของ ชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลก คงจะมีการอพยพต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยก่อนกรุงสุโขทัย กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งส่วนใหญ่ชาวจีนจะมาทำการค้าขาย และทำหน้าที่ช่างฝีมือในการก่อสร้าง การก่อสร้าง และการเดินเรือ มีบางส่วนที่ได้มาเป็นเกษตรกรรมและกรรมกรบ้าง โดยเฉพาะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นค่อนข้างจะมีหลักฐานที่ชัดเจน ดังนี้ คือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ชาวจีนเดินทางมาค้าขาย เดินเรือ หาของป่า ส่วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เจ้าอยู่หัวนั้น มีชาวจีนได้เดินทางมาตั้งร้านค้า ตั้งโรงสีข้าว โรงเลื่อยจักร ยุคขาดการเก็บภาษี และมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือ ในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2445 ถึงปี พ.ศ. 2469 โดยในปี พ.ศ. 2450 ได้สร้างทางรถไฟสายเหนือถึงจังหวัดพิษณุโลก และเมื่อถึงปี พ.ศ. 2469 ได้สร้างทางรถไฟถึงจังหวัดเชียงใหม่ ในการสร้างทางรถไฟสายเหนือนี้ เมื่อผ่านปากคลองสิรินธรซึ่งเป็นชาวไทย ชาวจีนและชาวลาว นั้นได้จับปวดยับในได้มาหลายตัวมาก ทั้งนี้แต่กรรมกรชาวจีนเท่านั้นที่มีความเข้มแข็ง อุตุนสามารถสู้ได้จนรอดได้ เพราะชาวจีนนิยมการเก็บฝืนเพื่อป้องกันได้มาหลายตัว บริษัทที่รับจ้างรัฐบาลไทยสร้างทางรถไฟสายเหนือ ซึ่งเป็นบริษัทของชาวอังกฤษ จึงต้องจ้างกรรมกรชาวจีนมาทำงานสร้างทางรถไฟสายเหนือ ซึ่งในขณะนั้นอังกฤษมีอิทธิพลในประเทศจีนมาก ชาวจีนที่มีฝีมือของชาวจีนอังกฤษจ้างมาเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟก็ได้ชื่อว่าเป็นคนในสังกัดอังกฤษ ซึ่งได้รับอภิสิทธิ์คุ้มครองตามกฎหมายสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เมื่อมีกรณีพิพาทกับชาวไทย ไม่ต้องขึ้นศาลไทย จึงเป็นเหตุทำให้มีชาวจีนอพยพมาทำงานเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟสายเหนือกันมากขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เริ่มมีการตั้งโรงเรียนจีน ขึ้นสอนภาษาจีนในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2460 และ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 นั้น มีชาวจีนอพยพเข้ามาในประเทศไทยมากขึ้น เพราะเกิดการปฏิวัติทางการเมืองในประเทศจีน จนเกิดปัญหาการเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ ในประเทศไทยผ่านโรงเรียนจีนขึ้น โรงเรียนจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. 2476 มีจำนวน 471 โรง รัฐบาลไทยได้ตระหนักถึงโทษภัยของลัทธิคอมมิวนิสต์ และเพื่อรักษาความมั่นคงของชาติจึงต้องเป็นนโยบายให้โรงเรียนจีนยกเลิกการสอนภาษาจีนเสียเลยแห่ง

การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลกมีชาวจีน 5 เชื้อชาติ ดังนี้ คือ

1. ชาวจีนสกก็อน ตั้งถิ่นฐานอยู่ในตลาดเมืองพิษณุโลก คือ ในเจ็ดพานิช ทำการค้าขายหนังสือพิมพ์ สุรา บุหรี่ และน้ำอัดลม
2. ชาวจีนไท่หลัว ตั้งถิ่นฐานบริเวณวัดท่ามะปราง และวัดจันทร์ตะวันออก คือ ร้านเจริญภัณฑ์
3. ประกอบอาชีพทางการช่าง และการค้า
4. ชาวจีนกวางตุ้ง ตั้งถิ่นฐานบริเวณวัดท่ามะปราง และวัดจันทร์ตะวันออก ประกอบอาชีพทางการช่างไม้ ช่างปูน ช่างยนต์ และช่างก่อสร้าง
5. ชาวจีนแคะ ตั้งถิ่นฐานบริเวณโรงเรียนเซนต์นิโกลาส ประกอบอาชีพทำสวนผลไม้ (ฝรั่ง) และไร่อ้อยกวัก ถิ่นปลูกถั่วหนึ่ง ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณสะพาน 1 - 2 ประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรมมีการปลูกผัก และเลี้ยงสุกร ชาวจีนแคะส่วนใหญ่ทำกิจการสวนผลไม้ มีการประกอบพิธีกรรมทางคริสตศาสนา ณ โบสถ์เซนต์นิโกลาส
6. ชาวจีนแต้จิ๋ว ตั้งถิ่นฐานที่ตลาดกสิกรรม ย่านการค้าริมแม่น้ำที่ถนนพุทธบูชา ถนนจรัญ และย่านการค้า ถนนบรมโอรสโรจน์ถนนรอบ ๆ หอนาฬิกา ประกอบอาชีพการค้าขายทั่ว ๆ ไป เช่นค้าผลไม้สดผัก ปลา วังจันทรรณ วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2541 ณ ศาลาโบราณกสิกรรม

ชาวจีนที่สร้างอุโบสถวัดเมืองพิษณุโลก

ชาวจีนที่มาตั้งถิ่นฐานที่เมืองพิษณุโลกที่มีชื่อเสียงและสร้างอุโบสถวัดเมืองพิษณุโลก และได้รับพระราชทานตำแหน่งขุนนาง มี 6 คน ดังนี้ คือ

1. จันทหลวงอุดมในศรี ผู้บูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระพุทธรูปพระประธานในอุโบสถซึ่งชำรุดทรุดโทรม (ฐานชุกชี) หอนัน หลังคาพระระเบียง และพระวิหารพระพุทธรูปในรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ. 2376 และ ปี พ.ศ. 2380 ครองราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3
2. พระพิทักษ์วิจิตร (สง่าง) นายกองการสุราได้บูรณะปฏิสังขรณ์ พระวิหารพระพุทธรูป พระวิหารพระศรีศาสดา กับปั้นพระอินทร์ มณฑลองค์เดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอมรินทราบหาราชวังขบวนพาหุกิจพลเทพ อนุญาตเชิญไปประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร ในปี พ.ศ. 2372 และได้ปั้นพระศรีศาสดา มณฑลองค์เดิมที่เจ้าอาวาสวัดอภัยภูธรเชิญไปไว้ที่วัดบางอ้อร้างก่อน ต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าพระกาหลงพิริยอุบลราชินีได้โปรดเกล้าฯ ให้นำพระศรีศาสดาที่ปั้นใหม่ไปไว้ที่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร พระพุทธรูป และพระศรีศาสดาที่ปั้นใหม่ได้มีการลงรักปิดทองใหม่ ในปี พ.ศ. 2444 ครองราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

3. หลวงวิจารณ์กัณธิ์ (มั่งกร ชัยกิจ พ.ศ. 2410 ถึง พ.ศ. 2485) เจ้าของโรงสีข้าวแห่งแรกของจังหวัดพิษณุโลก ได้รับทุนเงินซื้ออาวุธให้กองทัพไทยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 และได้รับสิทธิในการส่งข้าวสารขายแก่กองทัพไทยเพื่อเลี้ยงดูกำลังพลทหาร

4. ขุนศรีพานิช (สง ผู้ภักดี พ.ศ. 2421 ถึง พ.ศ. 2480) ผู้ส่งขายสินค้าอาหารคาวและเครื่องใช้ต่าง ๆ แก่กองทัพ มีกิจการค้า และมีโรงภาพยนตร์

5. ขุนกิติกรพานิช (เทียนเงิน แซ่จาง พ.ศ. 2424 ถึง พ.ศ. 2501) ต้นตระกูลเจษฎาพัฒน์ เป็นเจ้าของร้านขายทองดีกะหลี่ และร้านผ้าสาเกถึง และเป็นผู้สนับสนุนการปฏิวัติจีนของ ดร. ขุนภักষণ

6. ขุนสุทธราชิ์ชำระ (สุ่น แซ่ทั้น พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2482) เจ้าของร้านสุ่นเซ่งหลี จำหน่ายอาวุธปืนและสินค้าทั่ว ๆ ไป ทำงานในสถานกงสุลอังกฤษ มีความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษและนิคมวัฒนธรรมตะวันตก

2. การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดีย

การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดีย เริ่มมีฐานว่าทางตะวันตกมาตั้งถิ่นฐานที่เมืองพิษณุโลก ก่อนการก่อสร้างเมืองพิษณุโลกแล้วคงปรากฏหลักฐานในพงศาวดารเหนือตอนสร้างเมืองพิษณุโลก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 5 (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กิ่งในสุชน ขามขุนทด, 2513 : 31 - 34) ทรงพระราชทานพระบรมราชโองการว่า ดังนี้

".....พระเจ้าศรีธรรมโศภน ทรงพระราชดำริที่จะผูกพันกรุงศรีรัตนโกสินทร์ให้มั่นคง และเพื่อที่จะจัดการป้องกันดูแล ขยายอาณาเขตแดนละโว้ไว้ก็ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรสร้างพระนครขึ้นในที่ใดอันแม่น้ำร่วมเขาวงกต และแม่น้ำแควตะวันตก คือ ฝ่ายปากพิง ซึ่งในเวลานั้นเรียกกันว่า 2 แคว เหมือนอย่างเมืองนครสวรรค์อีกแห่งหนึ่ง เทกว่าแม่น้ำไหลลงทางใต้ ซึ่งที่ขุดนี้เรียกว่า คลองพิง มาร่วมกับแควตะวันตก แล้วไหลลงสู่กลางซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองพิจิตรเก่าเป็นสำคัญอยู่ จึงทรงขึ้นเร่งให้พระเจ้ากรุงศรีรัตนโกสินทร์ทรงทราบพระราชประสงค์ ในคราวที่จะสร้างเมืองใหม่นี้ ให้เป็นการซึ่งระป้องกันข้าศึกฝ่ายละโว้ขึ้นไปอย่าให้พระราชอาณาเขตกรุงศรีรัตนโกสินทร์ และก็จะให้พระราชโอรส อันเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีรัตนโกสินทร์เสด็จลงมาครองเมืองนั้น เพื่อจะได้ช่วยพระภักดี ป้องกันราชอาณาจักร แลอาศัยเหตุอันอย่างหนึ่งว่านิทานเก่ากล่าวกันว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จมณฑลไปตั้งที่นั่น แล้วพุทธชนที่ได้ดินแดนที่เขาสอมทรวง ซึ่งเดิมเรียกว่า พนมสมอ ควรจะเป็นที่ตั้งพระพุทธศาสนา จึงมีรับสั่งให้ช่างก่อสร้างและช่างการบุญ ชูมกำลังไพร่พล และเสบียงอาหารลงมาตรวจดูภูมิประเทศ แลบ้าน พระสมเด็จพระนารายณ์แห่งที่ใดก็ให้จัดสร้างขึ้น เมื่อช่างก่อสร้าง จ้างการบุญลงมาถึงที่ตำบลซึ่งพระพุทธเจ้าไปมณฑล ซึ่งมิใช่บ้านพราหมณ์ตั้งอยู่สองฟาก เห็นว่าเป็นที่มีแม่น้ำครมลงเป็นที่แผ่นดินราบ เป็นชัยภูมิการที่จะตั้งเมืองได้ จึงได้เกณฑ์ไพร่พลที่มณฑลพราหมณ์ ซึ่งตั้งอยู่ในที่นั้นให้ตั้งตามแผนภูมิจึงจะสร้าง

กำแพงเมือง แล้วจะทำการที่จะสร้างเมืองตามทวนศีก ก็คือ ตั้งกำแพง 2 พากน้ำ ก่อป้อมลงมาจริมแม่น้ำ ทั้งทางเหนือน้ำได้น้ำ 2 พากแล้ว มีใบนอกส่งแผนที่ขึ้นไปถวายพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เมื่อทรงเห็น ชอบด้วยแล้วจึงโปรดให้เกณฑ์คนเมืองน่าน เมืองแพร่ เพิ่มเดินลงมาช่วย เมื่อเสร็จเตรียมการทั้งปวงพร้อม แล้ว จึงให้พราหมณ์ทำพิธีตามไสยยาตร์เสร็จแล้วเกณฑ์ไพร่พล 315 พระพุทธศาสนาเถลิงแล้ว 1496 วันนี้เป็นวันซึ่งนับว่าเป็นชะตาเมืองพิษณุโลก กำหนดกำแพงเมืองที่สร้างนั้นโดยยาว 50 เส้น โดยกว้างด้านซ้ายไปแต่แม่น้ำเจ้าพระยา 10 เส้น 15 วา ยันกำแพงด้านขวาของเมืองซึ่งสร้างนี้ก็ยังตั้งกันอยู่ด้วยรากกำแพงเมืองพิษณุโลก ซึ่งปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ส่วนแต่ด้านสกัดเป็นข้างหนึ่งกว้างข้างหนึ่งสิบแปด วา หมายความว่าตามลำน้ำก็ต่อชะตาถึงฝั่งไปข้างนอกขึ้นบ้าง ด้านกรือสร้างข้างตะวันตก กำแพงประตูสร้างข้างตะวันออก ทำการแห่งกันมี 1 กับ 7 เดือน การก่อกำแพงเมืองแล้วสำเร็จ จึงส่งข่าวขึ้นไปถวายพระพุทธเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงได้เสด็จออกทอดพระเนตรมาพร้อมด้วยพระอัครมเหสี และพระราชบุตรทั้ง 2 พระองค์ ตั้งพลเรือนอยู่ใกล้เมืองประมาณ 100 เส้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรการเมืองนั้นแล้วเป็นต้องพระราชอัชฌาศัย จึงดำริห์ให้การพระราชพิธีกลบทพระนามมงคลการสร้างเมืองใหม่ แล้วทรงปรึกษากับเจ้าพราหมณ์ว่าจะขนานนามเมืองใหม่ว่าอะไรดี เจ้าพราหมณ์ผู้วิญญูการทราบทูลข้อความตรึงเกล้าว่า เมื่อแต่พระเจ้าราชดำรินั้นมาถึงนั้นเป็นนามพิษณุ เพราะฉะนั้นขอพระราชทานขนานนามพระนคร ว่าเมืองพระพิษณุโลก พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็ชอบพระทัย —” มีข้อความในพงศาวดารเหนือ กล่าวถึง การสร้างพระปรางค์ และการหล่อพระพุทธรูป มีพระคำทูลว่า “...บัดนี้ จะว่าด้วยการพระพุทธรูป ล้นพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกได้ทรงสร้างที่ในเมืองพระพิษณุโลกนั้น คือ พระองค์ให้จัดการสถาปนาพระมหาธาตุูปรางค์สูง 8 วา และให้สร้างวิหารทิศทั้ง 4 ทิศ มีพระระฆังล้อมรอบ 2 ชั้น แล้วทรงพระราชดำริห์จะสร้างพระพุทธรูป สำหรับพระวิหารนั้น

ในเวลานั้นที่เมืองศรีสัตนาคนหุต สวรรคโลก แลสุโขทัย เป็นที่เลื่องลือ ปรากฏในการฝีมือช่างต่าง ๆ ทั้งการที่ทำพระพุทธรูปว่ามีฝีมือดียิ่งนัก พระองค์จึงทรงพระวิตกไปว่าถ้าจะให้แต่ด้วยฝีมือชาวเมืองเชียงแสน จะสู้พระพุทธรูปเมืองสวรรคโลกไม่ได้ ก็จะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ ประการหนึ่ง การที่พระองค์มีพระเดชานุภาพครอบงำประเทศบริวารไชย แลศรีวิชัยมาอยู่ได้ ควรจะให้ปรากฏพระเกียรติไว้ จึงมีพระราชดำริห์ไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตมาช่วยในทำพระพุทธรูป สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจึงส่งช่างพราหมณ์ที่มีฝีมือดี 5 นายให้มากับราชทูตมีชื่อจดหมายไว้ในหนังสือโบราณว่า ชัยบาอินทร 1 บาพรหม 1 บาพิณ 1 บาราชสังข 1 บารากุศล 1 รวมพราหมณ์ 5 นาย ครั้นเมื่อมาถึงเมืองพระพิษณุโลกแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงได้ให้ช่างสวรรคโลกสมทบกับช่างชาวเมืองเชียงแสน แลช่างชาวเมืองพริญไชย ซึ่งพระองค์ให้ลามาเสด็จมาก่อนแล้วนั้น ช่างกับช่างพระพุทธรูป 3 พระองค์ มีทรวดทรงลักษณะคล้ายกัน แต่ประมาณนั้นเป็น 3 ขนาด คือ พระองค์ 1 ตั้งพระนาม

เริ่มไว้ว่า พระพุทธชินราช หน้าตักกว้าง 5 ศอกคืบ 5 นิ้วมีเศษ อีกพระองค์ 1 เริ่มพระนามไว้ว่าพระพุทธชินสีห์ หน้าตัก 5 ศอกคืบ 4 นิ้ว อีกพระองค์ 1 เริ่มพระนามไว้ว่าพระศรีศาสดา หน้าตัก 4 ศอกคืบ 6 นิ้ว พระองค์ทรงเลือกลักษณะอาภรณ์ชอบพระทัยให้ช่างทำ คือ สันฐานอาภรณ์นั้นอย่างพระพุทธรูปเชียงแสน ไม่อย่างพระพุทธรูปในเมืองศรีลังกา คือ เมืองสุวรรณโลกและเมืองสุโขทัย...”

จากข้อความในพงศาวดารเหนือข้างต้นแสดงให้เห็นว่า บริเวณที่ตั้งเมืองพิษณุโลกที่เขาสมอแขวง นั้นเดิมเป็นถิ่นที่อยู่ของพราหมณ์ “...มีบ้านพราหมณ์ตั้งอยู่สองฟาก...” ดังนั้นเมืองพิษณุโลก ในสมัยก่อนสมัยกรุงสุโขทัยหรือร่วมสมัยกับกรุงสุโขทัยมีพราหมณ์ตั้งชุมชนอยู่แล้ว ที่เขาสมอแขวง ใน การทำพิธีสร้างเมืองพิษณุโลก ก็มีการทำพิธีตามพิธีศาสนาพราหมณ์ มีความว่า “...เมื่อเตรียมการตั้งปวงพร้อมแล้ว จึงให้พราหมณ์ทำพิธีตามไสยศาสตร์ สรรพเจ้า ราชชนก ให้อัมพรพรหม แล้วจึงเริ่มสร้างกำแพงเมือง...” ในตอนที่พระเจ้าอริยวงศราชบุรุษ เสด็จมาทอดพระเนตรเมือง และตั้งชื่อเมืองมีความว่า “...ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรการเมืองนั้นแล้วเห็นว่าสมควรที่จะตั้งพระราชาธิบดี จึงดำรัสให้กรมพระราชพิธีกลาบทร์ และมณฑลการสร้างเมืองใหม่ แล้วทรงปรึกษากับเจ้าพราหมณ์ว่าจะขนานนามเมืองใหม่ว่าอะไรดี เจ้าพราหมณ์ผู้วิเศษกราบบูลข้อความตามดังกล่าวว่า เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงนั้นเป็นชนกพิษณุ... ขอนานนามพระนครว่า เมืองพระพิษณุโลก...” และอีกตอนหนึ่งก็กล่าวถึงการหล่อพระพุทธรูปว่า “...สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีลังกาถึงส่งช่างพราหมณ์ที่มีฝีมือดี 5 นาย ให้ไปกับราชบุตร มีชื่อพราหมณ์ไว้ในหนังสือว่า ชื่อ บาอินทร์ 1 บาพรหม 1 บาพิษณุ 1 บาราชสิงห์ 1 และบาราชบุตร 1 รวมพราหมณ์ 5 นาย...” ข้อความนี้แสดงว่าเมืองศรีลังกา ก็มีพราหมณ์ปั้นสร้างหล่อพระพุทธรูปฝีมือดีเช่นกัน สรุปได้ว่า เมืองพิษณุโลกและเมืองศรีลังกามีพราหมณ์ผู้วิเศษปฎิบัติการต่าง ๆ อยู่ในราชสำนักเพื่อกระทำพระราชพิธีตามศาสนาพราหมณ์ และเป็นเมืองช่างฝีมือ และในสมัยนี้น่าจะมีครอบครัวยพราหมณ์ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองพิษณุโลก และเมืองศรีลังกาจำนวนมากแล้ว และคงจะได้มีการตั้งชุมชนขึ้นแล้ว

ศาสตราจารย์ น.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช (ศาสตราจารย์ น.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช อ้างใน พูนศักดิ์ วรรณพงษ์, 2538 : 7 - 8) ได้เคยอธิบายไว้ว่า “อิทธิพลของลัทธิพราหมณ์ ในศาสนาฮินดูซึ่งเดินทางมาถึงประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ จากประเทศอินเดีย ได้เป็นผู้นำเข้ามาเผยแพร่ในขั้นแรก พระมหากษัตริย์ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์นั้น ยังมีสภาพเป็นมนุษย์ที่มีหน้าที่คอยปฏิบัติบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอยู่บนภูเขานอกเมือง เพื่อจะให้คุ้มครองเมืองมิให้เกิดภัยอันตราย พระชะตุมิที่สถิตย์อยู่บนภูเขานอกเมืองสุโขทัยนั้น เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นได้ชัด พราหมณ์นั้นมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาอยู่ก่อนแล้วได้แก่ พระศิวะ เมื่อเข้ามาเผยแพร่ศาสนาฮินดูในเอเชียอาคเนย์ ก็รับเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่บนภูเขาซึ่งมีอยู่ทั่วไปแล้ว เป็นองค์พระศิวะ และเพื่อให้มีกำลังสนับสนุนในการเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์ ก็ให้ให้ความศักดิ์สิทธิ์แก่

สถาบันพระมหากษัตริย์ในต่าง ๆ โดยกระทำพิธีกรรมยกให้พระมหากษัตริย์ในเขตแดนต่าง ๆ ขึ้นเป็นเทพเจ้าหรือเป็นทวยราช เรียกว่า ไทลนทร์ คือ องค์พระสิริ ความจริงพราหมณ์ ในอินเดียนั้น ในการเพ็ดทูลต่อพระมหากษัตริย์ก็เรียกพระองค์ว่า เทวะ หรือพระเป็นเจ้ามาแต่รัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช คือประมาณ พ.ศ. 500 ลงมาอยู่แล้ว หลักนี้ได้เกิดขึ้นในดินแดนแถบที่เรียกว่า อาณาจักรศรีวิชัยและเข้าไปในเกาะชวาก่อน แล้วจึงขึ้นมาสู่กับชวา ต่อมาก็มาขังกรุงศรีอยุธยา และถ้าจะพูดกันตามทฤษฎีลัทธิก็ยังหลงเหลืออยู่ในประเทศไทยเท่านั้นในปัจจุบัน เพราะพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันยังเป็นพิธีพราหมณ์ ซึ่งเคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อนทุกประการไม่มีสิ่งใดบกพร่อง และด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยา จนถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน จึงเป็นองค์ไศเลศวรตามคตินี้ทุกพระองค์"

การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดีย ในจังหวัดพิษณุโลก แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มชน คือ ชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์ และ ชาวอินเดียที่นับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งพอจะแยกกล่าวได้ดังนี้ คือ

2.1 ชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์

การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์ หรือศาสนาเชิกส์ นั้น พอจะมีหลักฐานว่า นายกองกาสิงห์ ได้พาครอบครัวมาจากรัฐปัญจาบ ประเทศอินเดียมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดพิษณุโลก ประมาณ ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2485 ก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ลูกเล็กน้อยโดยมาตั้งร้านค้าชื่อ อินดิยสโตร์ ขายเครื่องกีฬา และเสื้อผ้า ร้านอินดิยสโตร์ เดิมตั้งอยู่ตรงสี่แยกถนนบรมไตรโลกนาถ ตัดกับถนนนครสวรรค์ ปัจจุบัน คือที่ตั้งร้านอ้าวเซียงเมื่อไฟไหม้เมืองพิษณุโลก ในวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2500 ร้านอินดิยสโตร์ ก็ถูกไฟไหม้ด้วย หลังจากนั้นนายกองกาสิงห์ก็ได้ย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ที่กรุงเทพมหานคร คงเหลือแค่ นายวชิรเดอ ทุทธพจน์มงคล ซึ่งเป็นบุตรชายคนเล็ก ได้ตั้งร้านอินดิยสโตร์ขึ้นใหม่ที่ถนนพระองค์เจ้าโล่ห์โรงแรมราชพฤกษ์ จำหน่ายเครื่องตกแต่งบ้านเรือน ชาวอินเดียนอกจากร้านอินดิยสโตร์ ยังมีร้านชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาเชิกส์ อีก 2 ร้าน คือ ร้านปากหวานซอยห้า (ปัจจุบันเลิกกิจการแล้ว) และ ร้านราชวงศ์ ซอยห้า (ปัจจุบัน คือ ร้านนทรสโตร์ อยู่หน้าสถานีดับเพลิงของเทศบาลเมืองพิษณุโลก)

การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดีย ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ หรือศาสนาเชิกส์ ในจังหวัดพิษณุโลก เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2485 นั้นมีเพียง 3 ครอบครัวเท่านั้น ในปัจจุบันก็ยังคงมีชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์ที่จังหวัดพิษณุโลกประมาณ 3 - 5 ครัว มีประชากรประมาณ 30 คน - 50 คน เท่านั้น ไม่มีการตั้งชมรมชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์โดยเฉพาะชาวอินเดียยังคงอยู่ปะปนกับชาวจีนและชาวเมืองพิษณุโลกทั่วไป และได้มีบทบาทในการทำการค้าผ้า เครื่องตกแต่งบ้านเรือน และเครื่องไฟฟ้า มาจนถึงปัจจุบัน

2.3 ชาวอินเดียที่นับถือศาสนาอิสลาม

ศาสตราจารย์ น.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช (ศาสตราจารย์ น.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช อ้างในวิริยา น้อยวงศ์, 2539 : 4) ได้กล่าวถึงปรากฏการณ์ เรื่องความเป็นมาของศาสนาอิสลามในประเทศไทย ตามคำเชิญของพิทยสมาคมกสิกรรม ณ ห้องประชุม อุรุสภา สวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม 2501 ในหนังสือ มุสลิมในประเทศไทย ว่า

"..... สำหรับศาสนาอิสลาม หรือคนที่นับถือศาสนาอิสลามนั้น น่าจะมีอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าประเทศไทยนี้ ตั้งแต่เริ่มประวัติศาสตร์ของชนชาติไทย เพราะว่าศาสนาอิสลามได้เผยแผ่เข้ามาถึงอินโดนีเซีย และในแหลมมลายูนั้น ก่อนที่คนอีกคนหนึ่งจะได้เคลื่อนมาจากภูมิลานได้ แต่อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวของมนุษยชาติต่าง ๆ อาจเวียนมาประสมกันบนดินแดนแห่งใดแห่งหนึ่ง เพราะฉะนั้นคนไทยที่ไม่ได้นับถือศาสนาอิสลาม และคนไทยที่นับถือศาสนาอิสลามเหล่านั้น ความสัมพันธ์ก็อาจจะเริ่มขึ้นตั้งแต่แรกเริ่มทีเดียว แต่ในสมัยเริ่มประวัติศาสตร์ของชาติไทยนั่นเอง ผมหมายถึงกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ก็ปรากฏในประวัติศาสตร์ว่า ในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้แผ่อำนาจออกไปถึงแหลมมลายู เช่น เมืองนครศรีธรรมราชในขณะนั้น ก็นับถือศาสนาอิสลาม ตลอดจนไปจนถึงเมืองมะละกา ซึ่งเดี๋ยวนี้ก็ยังเป็นเมืองอิสลามอยู่ ว่า ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์นับว่า เป็นการเริ่มความสัมพันธ์ระหว่างการปกครองของไทย และชนที่นับถือศาสนาอิสลามที่ปรากฏเป็นครั้งแรก และในความสัมพันธ์เช่นนี้ ก็ย่อมจะมีความสัมพันธ์หลายอย่างหลายประการ เป็นดังนี้ ในภาคใต้ของประเทศไทยเวลานั้น ผู้ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ก็ได้แก่ผู้นับถือศาสนาอิสลามนั่นเอง ไม่ใช่คนไทยที่นับถือศาสนาพุทธเป็นผู้ลงไปปกครองหรืออะไรเช่นนั้น ความสัมพันธ์ที่มีอยู่อย่างที่เป็นเมืองประเทศราช จึงกำหนดปีก็ส่งเงินทองเข้ามายังเมืองหลวง ส่วนกิจการอื่น ๆ นั้น ก็เรียกได้ว่า มีอิทธิพลที่จะปกครองตนเองอย่างเต็มที่ มีการส่งเครื่องหมายของสวามิภักดิ์ ความจงรักภักดีเข้ามาเป็นครั้งคราวก็นับว่าพอและนอกจากพวกอิสลามที่มีปรากฏอยู่ในประเทศแล้ว นับตั้งแต่กรุงสุโขทัยมา ปรากฏว่ามีการติดต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอื่น ๆ ที่นับถือศาสนาอิสลามหลายประเทศ ทั้งนี้ตามหลักฐานที่ค้นพบในทางวรรณคดี..."

วิริยา น้อยวงศ์ (2539 : 7 - 20) ได้ศึกษาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวอินเดียในจังหวัดพิษณุโลก พบว่า มีชาวอินเดียที่นับถือศาสนาอิสลาม ตั้งถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดพิษณุโลก เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2460 โดยมีทั้งชาวมุสลิม นิกายชีอะห์ และชาวมุสลิม นิกายซุนนี การย้ายถิ่นฐานของชาวอินเดียนั้นได้เดินทางจากประเทศอินเดีย โดยมีจุดประสงค์เพื่อที่จะแสวงหาปัจจัยทางเศรษฐกิจ และโอกาสในการดำรงชีวิตที่ดีกว่าในการเดินทางมานั้นก็ทำได้ไม่ยาก เนื่องจากประเทศอินเดียในขณะนั้นได้ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศอังกฤษ ชาวอินเดียก็เป็นพลเมืองในบังคับของอังกฤษด้วย ชาวอินเดียที่เดินทางมาตั้งหลักฐานที่จังหวัดพิษณุโลกก่อน คือ ชาวอินเดียนับถือศาสนาอิสลามนิกายชีอะห์ ได้เดินทาง

มาถึงประมาณ ปี พ.ศ. 2460 โดยมีหลักฐาน คือ มีสุสาน (กูโบร์) ของชาวมุสลิมนิกายชีอะห์ อยู่ที่เชิงโรงเรียนสันหมิน ริมถนนบรมไตรโลกนาถ เกือบถึงห้าแยกสุรเกี๊ยะ ซึ่งปัจจุบันมีต้นไม้ปกคลุมอยู่ มีการสร้างตึก 3 ชั้นขึ้น ทางด้านหน้าสุสาน (กูโบร์) นี้ถูกปิดทางเข้าด้านหน้า รวมทั้งมีการโค่นต้นไม้ที่ปกคลุมสุสาน (กูโบร์) ไว้สุสาน (กูโบร์) นี้มีการฝังศพชาวมุสลิม นิกายชีอะห์ไว้ 6 หลุม มีหลุมศพใหญ่อยู่ 2 หลุม คือ หลุมฝังศพของนายห้างรอยับ (ระยิบ) และนางมาลัย ผู้เป็นภรรยา ชาวมุสลิม นิกายชีอะห์ นี้ในอดีตได้ประกอบกิจการตั้งร้านกาแฟ และเครื่องเขียน โดยตั้งร้านอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน ถนนพุทธบูชา มี 3 ร้าน คือ ร้านเฮอ อาคัม อาลี ร้านยูซูปอาลี และร้านกาหมเลอาลี และมีบ้านชาวมุสลิมนิกายซุนนี 2 บ้าน คือ บ้านนางเล็ช น้อยวงศ์ และบ้านนางไคหม ประทานชัย

ต่อมาจากนั้น ประมาณ ปี พ.ศ. 2470 ก็มีชาวอินเดียนับถือศาสนาอิสลามนิกายซุนนี ซึ่งเป็นเชื้อสายชาวพาทาน ได้อพยพมาจากจังหวัดทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ปัจจุบันนี้คือ ประเทศปากีสถาน (ชาวพาทานทั่วโลกมีประมาณ 15 ล้านคน อยู่ในปากีสถานประมาณ 6-7 ล้านคน และอยู่ในอัฟกานิสถานประมาณ 7-8 ล้านคน) มาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดพิษณุโลก โดยมีผู้นำคือ นายฮัจญ์ไควคัส บุนตาน ได้มาสร้างบ้านบริเวณสี่แยกบ้านแขก โดยซื้อที่ดินจากปลัดอำเภอก่อนในราคา 700 บาท ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ญี่ปุ่นได้ส่งเครื่องบินมาทิ้งระเบิดบริเวณตรงบ้านนายฮัจญ์ไควคัส บุนตาน จนเกิดเป็นหลุมก่อนข้างใหญ่ บริเวณสี่แยกบ้านแขกด้านนี้ ชาวมุสลิมนิกายซุนนีย่อยใช้เป็นสุสาน (กูโบร์) ฝังศพชาวมุสลิมนิกายซุนนียุคก่อน ก่อนที่นายฮัจญ์ไควคัส บุนตาน จะซื้อที่ดินจัดตั้งเป็นสุสาน (กูโบร์) ใหญ่บริเวณหลังโรงเรียนพุทธชินราช ซึ่งเดิมเดิมเป็นสถานที่ประกอบกิจการของเทศบาลเมืองพิษณุโลก ซึ่งอยู่ติดกับสุสานชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกของชาวมุสลิมนิกายซุนนียุคนี้ได้ตั้งถิ่นฐานบริเวณสี่แยกบ้านแขก และบริเวณถนนที่ขนานกับทางรถไฟ ประกอบอาชีพเลี้ยงโค และขายนมโคสด และอีกกลุ่มหนึ่งตั้งถิ่นฐานบริเวณโรงสีใต้ มีอาชีพเลี้ยงโค ขายนมโคสด และเผ้าขนม

ชาวอินเดีย ที่นับถือศาสนาอิสลามทั้งนิกายชีอะห์ และนิกายซุนนียุคนี้ ในอดีตมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน มีการร่วมพิธีกรรมทางสังคม ระหว่างกัน เช่น งานกินบุญเนื่องในโอกาสต่าง ๆ การละหมาดและวันฮัจญ์ที่บ้านนายฮัจญ์ไควคัส บุนตาน ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของชุมชนชาวมุสลิมในขณะนั้น เป็นต้น

หญิงชาวอินเดียที่นับถือศาสนาอิสลามนิกายซุนนียุคนี้ ส่วนใหญ่ไม่ได้รับการส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาเพราะมีความหวาดเกรงว่า จะได้รับวัฒนธรรมอื่นที่ไม่ใช่วัฒนธรรมอิสลาม หรือเกรงว่าจะ "สูญเสียความเป็นมุสลิม" และมีความสัมพันธ์กับเพื่อนต่างเพศที่ไม่ใช่ชาวมุสลิม การแต่งงานของหญิงชาวมุสลิมจะมีการแต่งงานแบบผู้ใหญ่จัดการให้ (Arranged Marriage) โดยส่วนใหญ่ฝ่ายชายจะมีอายุมากกว่าฝ่ายหญิงกว่า 1 รอบ (12 ปี) ขึ้นไป บางรายสามีมีอายุมากกว่าภรรยาถึง 20 ปี ชาวมุสลิมนิยมการมีบุตรมาก ไม่นิยมการวางแผนครอบครัว บางครอบครัวมีบุตรถึง 13 คน หญิงชาวมุสลิมค่านิยม

อยู่บ้าน และทำงานบ้าน แต่ภายหลังได้มีส่วนในการประกอบอาชีพร่วมกับชาย เช่น ขนถ่าย ขนเนื้อไก่ และขนนมโคสด แต่จะต้อง "มีความประพฤติอยู่ในกรอบ แต่งกายมิดชิด ส่วนใหญ่โพกศีรษะ (ไม่ใช้กลุ่มด้าย)" เกาะกลุ่มกันเอง รวมทั้งไม่ค่อยค้ากับเพศตรงข้าม ".....หญิงชาวมุสลิม นิกายซุนนี จึงแต่งงานกับชายชาวมุสลิมนิกายซุนนีเท่านั้น ไม่มีการแต่งงานกับชายชาวมุสลิมนิกายชีอะห์เลย ขณะวันการเป็นเพื่อนในอาชีพเดียวกันหรือวัยเดียวกันเท่านั้น

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อรัฐบาลซึ่งมี ฯพณฯ จอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีมีนโยบายให้มีการอพยพชาวต่างประเทศในจังหวัดภาคเหนือ ทำให้มีชาวมุสลิมจากภาคเหนือหลายเชื้อชาติได้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน ในจังหวัดพิษณุโลก เช่น ชาวมุสลิม เชื้อสายแขกเบงกาลี และชาวมุสลิมเชื้อสายแขกกูเลีย เป็นต้น โดยมีนายฮัจญ์ไควดิล บุนคาน ผู้นำชาวมุสลิมนิกายซุนนี และนายกาหมาล อาลี (เจ้าของร้านบุญพานิช สันตะดุลง่วงพานิช) ได้ให้การรับรองบรรดาชาวมุสลิมที่มาใหม่เป็นอย่างดี ชาวมุสลิมที่มาใหม่มีต้นสกุล คือ นายบาบา ซาคูลลาห์ (บิดาจารย์ มบุญ แภทจารย์ ผู้ก่อตั้งโรงเรียนบุญวิทยสถพน) อพยพมาจากจังหวัดเชียงใหม่ โดยนำครอบครัวมาทั้งหมดทำให้ ครอบครัวนี้มีขนาดใหญ่รองจากครอบครัวนายฮัจญ์ ไควดิล บุนคาน เมื่อมาอยู่พิษณุโลกแล้วก็ได้เริ่มเปิดกิจการค้าขายขึ้นขึ้น โดยรับซื้อนมสดจากชาวมุสลิมนิกายซุนนี ซึ่งแต่เดิมส่งนมให้กับเจ้าขุนในคลาด และผู้ทำเหมืองคนหนึ่งในสวนพลู ต่อมานายจารย์มบุญ แภทจารย์ ได้ตั้งโรงเรียนบุญวิทยสถพนขึ้น และดำเนินการมาจนถึง ปี พ.ศ. 2530 จึงได้เลิกกิจการไป อีกครอบครัวหนึ่ง คือ ครอบครัวนายเกร็ด ใกล้เคียง เป็นแขกเชื้อสายแขกกูเลีย ซึ่งอพยพมาในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 และได้เริ่มค้าค้าในคลาดได้ และภายหลังได้เปิดร้านขายผ้าการเตอร์นอมด์ขึ้นบริเวณท้องแถวริมท่าถนนพุทธบูชา นายเกร็ด ใกล้เคียง ผู้ใหญ่ได้หลายภาษา เป็นคนทันสมัย เมื่อครั้งแต่งงานกับนางคัตมา นามจริงนั้น ได้มีการแลกการคตแต่งงานและจดทะเบียนสมรสด้วย

ชาวมุสลิมนิกายซุนนี ถ้ามีการสืบสายตระกูลนายฮัจญ์ไควดิล บุนคาน ตามบรรดาศาสนที่ 1 คือ นางฮัจญะห์ บิลัด (กอดีญะห์) น้อยวงศ์ แล้วจะสามารถสืบสายการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของตระกูลนี้ในประเทศไทยได้ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 กล่าว คือ นายบาบา ซาอี ซึ่งเป็นชาวเมืองกักกิดา ประเทศอินเดียได้เดินทางมาค้าขายกับบริษัทอังกฤษที่ทำการสร้างทางรถไฟสายเหนือ เพื่อทำหน้าที่เป็นเสมือนจ่ายเงินเดือนให้กับคนงานสร้างทางรถไฟ โดยประจำการที่จังหวัดอุดรธานี เนื่องจากนายบาบา ซาอี มีความสามารถในการพูดภาษาอังกฤษ และภาษาอูรดูได้ ต่อมาได้แต่งงานกับหญิงสาวชาวจังหวัดแพร่ ชื่อนางรุณ น้อยวงศ์ มีบุตรด้วยกัน 3 คน คือ นางสาวฮัจญะห์ บิลัด นางสาวพุดาสิมา และนายพุดิบราฮิม และใช้นามสกุลน้อยวงศ์ ของมารดาเป็นนามสกุลของบุตรหลานในจังหวัดพิษณุโลก นายบาบา ซาอี นั้นนอกจากจะทำงานจากบริษัทอังกฤษแล้ว

ยังมีกิจการร่อนผ้าเป็นของตนเอง รวมทั้งมีเรือรับ - ส่งสินค้าด้วย มีความคิดกว้าง หนักและทันสมัยมาก ได้ส่งบุตรชายคนโตชื่อ ก๊อ นายหนูอินทร์ ไปเรียนที่กรุงเทพมหานคร และซื้อรถยนต์ให้นายหนูอินทร์ จึง เป็นบุคคลแรก ๆ ที่มีรถยนต์ไว้ในจังหวัดอุดรธานี

นายสังข์ไควค์ส บุนนาค ได้มาทำงานกับนายภานา ซากี โดยมีความตั้งใจ มีความขยันหมั่นเพียรและมีความซื่อสัตย์สุจริตนายภานา ซากี จึงได้ยกบุตรสาว คือ นางสาวอังวะห์ ให้แต่งงานด้วย ต่อมานายสังข์ไควค์ส บุนนาค ได้พาครอบครัวอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่จังหวัดพิษณุโลก โดยได้รับความช่วยเหลือจากนายภานา ซากี ชาวมุสลิมในภายหลัง ทำให้ชาวมุสลิมในภายหลัง และชาวพุทธในภายหลัง มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน และนับว่าเป็นต้นแบบที่ดีของชาวมุสลิมในภายหลัง นายภานา ซากี นี้ได้เป็นต้นตระกูลแห่งพานิช มีบุตรจำนวนมาก และบุตรที่ทำงานมีชื่อเสียง คือ บุตรชาย ซึ่งศึกษาจบแพทยศาสตรบัณฑิต จึงทำงานได้ตั้งชื่อร้านตามชื่อบุตร คือ ห้างภานา ซากี (ห้างนาอฮ์วัน) ภายหลังตั้งนายภานา ซากี ได้เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามในภายหลังมาเป็นนิกายซุนนี ครอบครัวของนายสังข์ไควค์ส บุนนาค เป็นครอบครัวใหญ่ มีภรรยา 2 คน คือ นางสาวอังวะห์ น้อยวงศ์ และนางทองเย็น ทองวงศ์ มีบุตร 18 คน (นับเฉพาะที่มีชีวิตอยู่) บุตรได้ตั้งนามสกุลใหม่ เช่น ประทานชัย ปรีดา โนนา วิทยากร ปาทาน และอุทลามาโต เป็นต้น

นายสังข์ไควค์ส บุนนาค มีบุตรชายคนหนึ่งซึ่งเกิดจากนางอังวะห์มีเชื้อ น้อยวงศ์ เป็นผู้นำชื่อเสียงมาสู่วงศ์ตระกูลมากที่สุด คือ กำนันอนุโมติ บุนนาค กำนันตำบลบางโกลา อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก เป็นกำนันที่ได้รับรางวัลแทนทองคำ เป็นผู้ก่อตั้งบริษัทวังพอนฟาร์ม ฟาร์มดอกชบา และเป็นผู้รับหมาก่อสร้างระดับ 1 พิเศษ ของกรมทางหลวง และได้รับฉายาจากวงการเมืองระดับห้องฉันว่า "ผู้ประสานสิบทิศ"

ในปัจจุบันชาวอินเดียที่นับถือศาสนาอิสลามในจังหวัดพิษณุโลก มีนิกายเดียว คือ นิกายซุนนี ซึ่งมีความสนใจกับกิจการทั้งทางโลกและทางธรรมควบคู่กันไป ในด้านการประกอบอาชีพ มีการค้าขายเนื้อโค ขาชนมสพ เลี้ยงโค และรับราชการ มีศาสนสถาน 1 แห่ง คือ มัสยิดป่าไผ่ถ่าน (ตั้งชื่อตามกลุ่มชาวอิสลามเชื้อสายป่าไผ่ จากประเทศปากีสถาน) สร้างเสร็จเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2523 ใช้เป็นสถานที่ทำพิธี การละหมาดประจำวัน ละหมาดวันศุกร์ ใช้เป็นโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามในดอนเย็น วันเสาร์และวันอาทิตย์ และใช้เป็นสถานที่จัดอบรมศาสนาอิสลามในช่วงฤดูร้อนอีกด้วย ชาวมุสลิมในจังหวัดพิษณุโลก ได้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่จังหวัดพิษณุโลก มาประมาณ 60 - 70 ปีแล้ว และยังคงดำรงชีวิตและรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีศิลปวัฒนธรรมของคนอยู่อย่างเคร่งครัด

3. การตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกัน

การตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกัน ในประเทศไทยมีหลักฐานเท่าที่พบ มีดังนี้

ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ (2523 : 245 - 253) กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกันในประเทศไทยไว้ดังนี้

“...สหรัฐอเมริกามีความสัมพันธ์กับไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 คือ เริ่มด้วยมิชชันนารีอเมริกันพวกหนึ่งเดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ในเมืองไทย สำหรับนิกายโรมันคาทอลิกนั้น ได้เริ่มเข้ามาแล้วตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา สัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับไทยสิ้นสุดลง บาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกถูกขับไล่ออกจากพระราชอาณาจักร แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงมีโบสถ์โรมันคาทอลิกเหลืออยู่ในเมืองไทยบ้าง เช่นที่ สมบูรี อยุธยา และจันทบุรี บาทหลวงคณะใหม่ก็เพิ่งจะเริ่มเข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกัน บาทหลวงดูปองต์ (Dupont) มาถึงเมืองไทยใน พ.ศ. 2383 ในบรรดาบาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิก ที่เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในเมืองไทย สังฆราชปัลเลอกซ์ (Pallegoix) เป็นบุคคลสำคัญมาก ได้ตั้งคณิกาการสอนอยู่ในกรุงเทพฯ จันทบุรี นครราชสีมา และฉะเชิงเทรา

งานของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2371 คือ เมื่อศาสนาจารย์คาร์ล ออกุสต์ ฟรีดริช กัทซลอฟ (Carl Augustus Friedrich Gutzlaff) ชาวเยอรมัน และศาสนาจารย์จาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) ชาวอังกฤษจากคณะมิชชันนารีโซไซเอตี้ (London Missionary society) ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ท่านทั้งสองได้มาพักอยู่ที่สถานกงสุลโปรตุเกสของนายคาร์โลส ดา ซิลเวรา (Carlos da Silveira) และได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้แจกจ่ายหนังสือสอนศาสนา ซึ่งพิมพ์มาจากเมืองจีน แต่รัฐบาลไทยได้ออกประกาศห้ามคนไทยรับแจกหนังสือ หากเจ้าพนักงานพบหนังสืออยู่ก็ผู้ใดจะถูกจับและวิบนหนังสือของเขาก็ถูกตีฟันในข้อที่ห้ามมิชชันนารีทั้งสองไว้ ทั้งสองเคยได้รับคำสั่งให้ออกจากเมืองไทยแต่ก็ได้ทำหนังสือร้องเรียนต่อเจ้าพระยาคลัง และในที่สุดได้รับอนุญาตให้อยู่ต่อไปได้ จึงเห็นได้ว่างานของคณะมิชชันนารีในสมัยแรกเริ่มนั้นมีอุปสรรคขัดข้อง แต่มิชชันนารีทั้งสองก็ได้พยายามทำหน้าที่ เช่น ได้เริ่มแปลพระคัมภีร์ออกเป็นภาษาไทย และทำพจนานุกรมภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยจากอักษร “A” ถึงอักษร “R” และแจกจ่ายรักษาโรค งานเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีทั้งสองไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร จึงได้ขอความช่วยเหลือไปยังสหรัฐอเมริกาให้ส่งมิชชันนารีเพิ่มเติม ขดหมายฉบับนั้นส่งไปกับกัปตันเรือสินค้า ชื่อ กัปตันกอฟฟีน และเรือลำนี้เองได้นำแผ่นพับไทยคือ “อิน” กับ “จีน” ไปสหรัฐอเมริกาด้วย ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2372 ศาสนาจารย์ทอมลินได้เดินทางไปสิงคโปร์เนื่องจากสุขภาพไม่แข็งแรง ส่วนศาสนาจารย์กัทซลอฟได้ทำงานอยู่ในเมืองไทยอีกหลายเดือน

แล้วออกจากเมืองไทยไปชั่วคราว เพื่อไปพิมพ์พระคัมภีร์เป็นภาษาไทยที่สิงคโปร์ และได้แต่งงานกับนางสาวมาเรีย เนเวล (Maria Newell) แห่งคณะลอนดอนมิชชันนารีโซไซตี้ เช่นเดียวกัน แล้วได้กลับมาเมืองไทยพร้อมด้วยภรรยาทั้งสองได้ช่วยกันแปลหนังสือสอนศาสนาอีกหลายเล่ม ภรรยาของศาสนาจารย์ กัตซลาฟ ถึงแก่กรรมในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2373 เนื่องจากคลอดบุตรแฝด บุตรคนหนึ่งถึงแก่กรรมเมื่อแรกเกิด ส่วนอีกคนหนึ่งถึงแก่กรรมในเวลาต่อมา ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2374 ศาสนาจารย์กัตซลาฟเดินทางไปประเทศจีน

มิชชันนารีอเมริกันคนแรกที่เดินทางมาถึงเมืองไทย คือ ศาสนาจารย์เดวิด เอเบิล (David Abeel) ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2374 พร้อมกับศาสนาจารย์ทอมลิ่งซึ่งกลับมาจากสิงคโปร์ ได้พักอยู่ในสถานกงสุลโปรตุเกส ศาสนาจารย์ทอมลิ่งกลับมามีชีวิตนี้ ได้นำอารักขาโรค หนังสือสอนศาสนาทั้งภาษาจีนและภาษาไทย มาแจกจ่ายอีกครั้งหนึ่ง ศาสนาจารย์เอเบิลได้มีหนังสือไปยังคณะกรรมการที่สหรัฐอเมริกา ขอให้ส่งมิชชันนารีมาเมืองไทยอีก และต่อมามิชชันนารีทั้งสองนี้ก็เดินทางกลับไปสิงคโปร์อีก เมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2375 และได้เดินทางกลับมำทำงานอยู่ในเมืองไทยจนถึงวันที่ 5 พฤศจิกายน ปีเดียวกันจึงออกจากเมืองไทยไปเป็นครั้งสุดท้าย หม่อมวิเศษได้บันทึกไว้ว่าขณะที่อยู่ในเมืองไทย ศาสนาจารย์เอเบิลได้รู้จักคุ้นเคยกับเจ้าฟ้าน้อย คือ กรมหมื่นจันทบุรียา กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีเมตตาต่อเขาเช่นเดียวกับที่ได้ทรงมีเมตตาต่อศาสนาจารย์กัตซลาฟ และศาสนาจารย์ทอมลิ่ง

มิชชันนารีอเมริกันพวกที่สองคือ ศาสนาจารย์จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones) กับภรรยา ซึ่งเดินทางมาจากประเทศอเมริกา มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2376 มิชชันนารีทั้ง 2 ได้นำเด็กชายชาวอังกฤษผสมชาวอินเดีย อายุ 12 ปี มีนามว่า แชนนวล เอ ลมิก ซึ่งท่านได้เลี้ยงไว้ในฐานะบุตรบุญธรรมมาจากพม่าด้วย เด็กชายผู้นี้ต่อมาจะมีชื่อเสียงในเมืองไทยอีกหลายสิบปี คนไทยเรียกกันว่า "หมอลมิก" นางโจนส์เป็นมิชชันนารีอเมริกันหญิงคนแรกที่มาเมืองไทย เพียงไม่กี่วันก่อนหน้าที่ศาสนาจารย์โจนส์ และภรรยาจะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ นั้น เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ทูตอเมริกันได้ลงนามในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาเรียบร้อยแล้วจึงจะได้กล่าวต่อไป ศาสนาจารย์ โจนส์ และภรรยาอยู่ในคณะอเมริกันแบพติสต์บอร์ด (American Baptist Board) ท่านทั้งสองได้เช่าที่กงสุลโปรตุเกส (ในตรอกกัปตันบุช ถนนเจริญกรุง ริมฝั่งแม่น้ำแม่พระยา) ปลูกเรือนอยู่หลังสถานกงสุล และได้แปลพระคัมภีร์ ต่อจากที่มีชื่อนามมาก่อน ๆ ได้ทำไว้

คณะมิชชันนารีอเมริกันรุ่นที่สาม ได้เดินทางมาจากสหรัฐอเมริกา มีศาสนาจารย์บราดส์ รอบินสัน กับภรรยา และศาสนาจารย์สตีเฟน จอห์นสันกับภรรยา แห่งคณะอเมริกัน บอร์ด คอมมิชชั่นมิชชันนารี ฟอรั ฟอเรน มิชชัน (American Board of Commissioners for Foreign Mission)

นาเมืองไทยใน พ.ศ. 2378 ค่ายมาทั้งสองคณะนี้รวมกันเป็นคณะเดียวชื่อว่า คณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. (A.B.C.F.M.) คณะมิชชันนารีชุดหลังนี้ได้ไปเช่าที่ของนาเดิมใน เทนิยวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศาราม) สร้างเรือนพักขึ้นสองหลัง แต่พวกมิชชันนารีอยู่ที่นั่นได้ไม่นานก็มีเหตุการณ์เกิดขึ้น คือในวันที่ 8 กันยายน 2378 กับคีนเวลเลอร์ กับนอธตันคอร์พอร์ทอังกฤษ ถือปืนมาเที่ยวเล่นที่บ้านพวกมิชชันนารี แล้วกับดันเข้าไปยิงนกพิราบในวัดเกาะขณะที่ยานฮันเตอร์คุยอยู่กับพวกมิชชันนารี เวลานั้นพระสงฆ์กำลังลาวมนต์เย็นได้ยินเสียงปืนจึงออกมา เห็นนกพิราบถูกยิงตาย 2 ตัว พระสงฆ์เลยตีกับคีนเวลเลอร์ถึงสลบไป กับคีนเวลเลอร์ได้ไปเรื่องนี้ร้องเรียนต่อรัฐบาลให้ชำระกรรมให้ แต่ปรากฏว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่หลังเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นแล้วไม่นาน คณะมิชชันนารีก็ต้องย้ายที่อยู่ที่มีบุคคลสำคัญผู้หนึ่งคือ ศาสนาจารย์ มदन กิซ บรัคเลย์ ท่านผู้นี้พร้อมด้วยภรรยาเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2378 ได้เข้าไปพกรวมกับพวกมิชชันนารีอื่นๆ ใกล้วัดเกาะ ท่านเดินทางมาจากสหรัฐอเมริกาพร้อมกับครอบครัวของศาสนาจารย์วิลเลียม คีน แห่งคณะอเมริกัน แบททิสต์ บอร์ด เมื่อมาพักอยู่ได้เพียง 10 วัน สมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชฯ (รัชกาลที่ 3) ได้มีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาบวรราชนายกฯ (เจ้าพระยาบวรราชนายกฯ) เจ้าไปรักษาตามใช้ และเลขซึ่งป่วยเป็นโรคไข้ทรพิษ และอหิวาตกโรค ท่านผู้นี้ได้ตั้งคลินิกรักษาคอนไคอยู่ในบ้านของหมอยกกัน แต่ถูกไล่ให้ไปพร้อมกับมิชชันนารีคนอื่นๆ ตามในจดหมายเลขมีว่า "...วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2378 เมื่อพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายที่อยู่เดิมเช่นนี้ จึงต้องเอาไปอาศัยบ้านเรเวอร์เรนดโฮนส์ อยู่ข้างมิเตอร์ฮันเตอร์อยู่ข้างไปพลาทกอนจนกว่าจะหาที่อยู่ได้เป็นปกติ เรเวอร์เรนดโฮนส์นำไปพักอยู่กับพวกโปรเตสแตนต์ เรเวอร์เรนดโฮนส์ไปอยู่ที่แพซึ่งพวกมิชชันนารีเชื่อไว้ว่าจะทำร้านขายยา หมอบรัดเลย์กับครอบครัวไปอยู่ที่บ้านช่างสาทรฯ พอรู้ข่าวว่าพวกมิชชันนารีจะต้องย้ายไปเช่นนี้ พวกคนป่วยพากันเสียใจไปเป็นอันมาก..." เมื่อหมอบรัดเลย์ไปพักอยู่ที่โบสถ์ของคาทอลิกได้ไม่กี่วัน พวกมิชชันนารีก็ได้ให้สัญญาเช่ากับเจ้าพระยาคลัง เจ้าพระยาพระคลังปลูกเรือนสองหลังให้พวกมิชชันนารีเช่าริมแม่น้ำท่าวัดประทุมวงศาเวต เป็นเรือนขนาดใหญ่และแข็งแรง คีลค่าเช่าเดือนละ 65 บาท สถานที่แห่งนี้เป็นศูนย์กลางของคณะมิชชันนารีอเมริกันอยู่จนปี 4 พ.ศ. 2392

คุณสมบัติของมิชชันนารีอเมริกันต่อประเทศไทยโดยส่วนรวมนั้นมี 3 ด้าน ดังนี้ คือ

1. ด้านการศึกษา การที่มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทยในเวลานั้น ทำให้คนไทยกลุ่มหนึ่งซึ่งมีหัวก้าวหน้าเห็นความจำเป็นจะต้องเรียนรู้ภาษาอังกฤษ เพื่อจะได้ติดต่อกับต่างประเทศ มิชชันนารีเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี จึงกลายเป็นครูประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ใหม่ ๆ ให้กับคนไทย บุคคลสำคัญที่สนใจศึกษาวิชาจากมิชชันนารีในเวลานั้นมีอาทิเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 หรือพระยศพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งเวลานั้นทรงอยู่ในวรมณพ

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเวลานั้นทางคำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเวลานั้นเป็นหลวงนายสิทธิ นายเวรมหาดเล็กบุตรหลานโตของเจ้าพระยาคลัง เป็นต้น หลวงนายสิทธิผู้นี้ได้แสดงตนเป็นมิตรที่ดีของพวกมิชชันนารีตลอดมา ปรากฏตามจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์คนหนึ่งว่า “วันที่ 24 ตุลาคม พ.ศ. 2378 วันที่พวกมิชชันนารีได้ไปหาหลวงนายสิทธิยังบ้านของท่าน บ้านของหลวงนายสิทธินี้ หมอบรัดเลย์กล่าวว่าโง่งมมาก ที่หมอบรัดเลย์เขียนข้างต้นไว้ว่า “นี่บ้านหลวงนายสิทธิของเรานั่นสหพันธกิจ” ที่บ้านหลวงนายสิทธินี้พวกมิชชันนารีได้รู้จักกันดี ๆ อีกหลายคน ชื่อนี้พวกมิชชันนารีรู้จักชอบพอและรักใคร่ท่านมาก” การศึกษาที่มีส่วนก่อให้เกิดประโยชน์กับเมืองไทยอย่างใหญ่หลวงในเวลาต่อมา นั้นกล่าวได้ว่า ก็การศึกษาของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4) พระมหากษัตริย์องค์ต่อมาของไทย พระองค์ทรงสนพระทัยในการศึกษาภาษาอังกฤษ และวิชาการแผนใหม่จากมิชชันนารีอเมริกันโดยเฉพาะจากศาสตราจารย์ เจสซี แคสเวล (Jesse Caswell) ซึ่งเดินทางมาเมืองไทยพร้อมด้วยภรรยาใน พ.ศ. 2383 เวลานั้นกรมเจ้าพี่นางเธอทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารอยู่ ได้ทรงเชิญให้ท่านเข้าไปเป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรถวายพระองค์ทั้งยังได้ทรงอนุญาตให้พักอยู่ในวัดโดยยกสถานที่พักสองหลัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาศรีสุนทรโวหารทรงนิพนธ์คำนำหนังสือประวัติมิชชันนารี เล่มหนึ่ง ทรงกล่าวถึงมิชชันนารีกับการศึกษาในเมืองไทยไว้ว่า “เวลาที่นักสอนศาสนาชาวอเมริกันเริ่มเข้ามาคิดค้ำกับประเทศสยามนั้นตรงกับเวลาที่ประเทศนี้เริ่มจะมีความเปลี่ยนแปลงกับนโยบายการต่างประเทศ ศัตรูเก่าของสยาม คือ พม่าซึ่งตกไปอยู่ใต้อาณาจักรของอังกฤษก็กลายเป็นเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับเรา อังกฤษได้ตั้งศูนย์กลางการค้าขึ้นที่บิ๊ง และเริ่มที่จะเข้ามาคิดค้ำกับสยามทางตะวันออกเราได้ทำสงครามกับญวน และทำให้เราต้องไปเกี่ยวข้องกับมหาอำนาจประเทศมากขึ้น มีชาวสยามหลายท่านทั้งที่เป็นผู้มีอุปการคุณและทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ได้ละหมิ่นและทางตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องชวนชาวสยามหาความรู้เกี่ยวกับต่างประเทศ เพื่อจะได้เป็นทางสู่การศึกษาชั้นต่อไป ทั้งนี้เพื่อจะให้เหมาะสมแก่กาลสมัย และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 (สมัยที่ยังทรงผนวชอยู่) กับพระประยูรญาตินาองค์ก็ได้ทรงเริ่มการศึกษารัฐธรรมนูญ และมีผู้สนับสนุนตามพระองค์อีกหลายคน ส่วนมากก็เป็นหนุ่ม ๆ ผู้มีตระกูลสูง ไม่ต้องสงสัยเลยว่าครูของพวกนี้ก็คือพวกมิชชันนารีอเมริกันนั่นเอง หลังจากที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับภาษาอังกฤษพอประมาณแล้ว ชาวสยามก็เริ่มศึกษาวิชาต่าง ๆ ต่อไป เช่น ประวัติศาสตร์ การเมือง วิทยาการทางการทหาร แพทยศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ วิชาการเครื่องเรือนและอื่น ๆ และในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 การคาดการณ์ล่วงหน้าของชนกลุ่มน้อยนี้ก็ถูกต้องทุกประการ เพราะสัมพันธภาพระหว่างสยามกับยุโรป และสหรัฐอเมริกา ก็เจริญขึ้นอย่างที่ว่าชาวสยามรุ่นเก่าทั้งหลายไม่เคยนึกเคยฝันมาก่อน”

แม้งานด้านการศึกษาของคณะมิชชันนารีก็มิได้ปรากฏชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แต่ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พวกนี้ได้ตั้งโรงเรียนสอนเด็กไทยทั้งชายและหญิงหลายโรงเรียน เริ่มตั้งแต่เมื่อ 4 เดือนหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เสด็จราชย์ก็ได้ทรงชักชวนภรรยาของมิชชันนารี 3 ท่าน คือ แม่ม่มโจนส์ แม่ม่มแมททูน และแม่ม่มบริดเจต์ สดักกันเข้าไปสอนหนังสือให้แก่ลูกพลตรีนในพระราชสำนัก และต่อมาแม่ม่มในคณะมิชชันนารีก็ได้เริ่มตั้งโรงเรียนขึ้น นางบอร์ช แมคฟาร์แลนด์ ได้เขียนไว้ว่า "อาชกรว่าได้ว่าเหตุการณ์ที่ควรบันทึกและได้ผลไกลที่สุดในทุกแห่งการเผยแพร่นี้ก็คือ การสร้างโรงเรียนประจำสำหรับเด็กผู้หญิงขึ้นตามบรรดา เด็กผู้หญิงไม่ยอมกระดือวีนในการศึกษา และบิดามารคาก็ไม่สนับสนุน จึงนับว่าถึงไม่ถึงเวลาที่จะเริ่มงานนี้ อย่างไรก็ตามนางแมททูนได้เริ่มสอนหนังสือแก่เด็กผู้หญิงได้สำเร็จและใน พ.ศ. 2408 นางเอส. จี. แมคฟาร์แลนด์ ก็ได้ตั้งโรงเรียนการช่างขึ้นที่เพชรบุรี และในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2414 นางแมคฟาร์แลนด์ได้สอนการช่างให้แก่เด็กผู้หญิงหมู่หนึ่งซึ่งต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนวังหลัง... ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีทั่วไปในประเทศไทย และต่อมาได้ชื่อใหม่คือปากถนนทั่วไปว่า "โรงเรียนแม่ม่มโจนส์" สำหรับเด็กผู้ชายประมาณ พ.ศ. 2395 คณะมิชชันนารีอเมริกันก็ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดมอญบริเวณหลังวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ในควมดูแลของหน่อเสถียร ครูผู้ช่วยของคณะมิชชันนารีที่สำคัญคือ ครูเกื่อง ก๊วยเซียน ชาวจีน ต่อมาใน พ.ศ. 2400 โรงเรียนนี้ได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่สำเพ็ง ธนบุรี โรงเรียนนี้เป็นต้นกำเนิดของโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย

2. ด้านการพิมพ์ เรื่องนี้ต้องยกให้ผลงานของมิชชันนารีอเมริกันอีกคนหนึ่งซึ่งไม่เคยมารับราชการในประเทศไทย ท่านผู้นี้คือ นางแอน จัดสัน (Ann Judson) ภรรยาของศาสนาจารย์จัดสัน ซึ่งเคยแพร่ศาสนาอยู่ในเมืองพม่า แม่ม่มจัดสันสนใจที่จะเผยแพรศาสนาในหมู่คนไทยคนหนึ่ง ซึ่งถูกกวาดต้อนไปอยู่เมืองพม่า ประมาณปี พ.ศ. 2361 เธอได้พยายามศึกษาภาษาไทยอยู่ประมาณปีเศษ และได้แปลพระคัมภีร์บางบทออกเป็นภาษาไทย และด้วยความช่วยเหลือของมิชชันนารีอเมริกันผู้หนึ่งชื่อ บอร์ช เอช. เฮาส์ (George H. Hough) ซึ่งมีความรู้พิเศษเป็นช่างพิมพ์ ได้หล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดแรกเพื่อพิมพ์คำสอนเป็นภาษาไทยขึ้นที่เมืองร่างกุ้งเมื่อ พ.ศ. 2362 แต่นางบอร์ชแมคฟาร์แลนด์ เข้าใจว่า นางแอน จัดสันได้ส่งคำสอนภาษาไทยไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์คณะแบบดิสต์ที่กัลกัตตาประเทศอินเดีย อย่างไรก็ตามก็ตีปรกฏแน่นอนว่าได้มีแท่นพิมพ์ และตัวพิมพ์ภาษาไทยอยู่ที่เมืองกัลกัตตา และต่อมาศาสนาจารย์โรเบิร์ต เบิร์น (Robert Burn) และทอมสัน (Thomson) ได้ซื้อเครื่องพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยจากคณะแบบดิสต์นครกัลกัตตามาตั้งโรงพิมพ์ของคณะลอนดอน มิชชันนารี ไซไซเอลสันที่สิงคโปร์รับพิมพ์

หนังสือไทย ส่วนหนังสือไวยากรณ์ไทยของร็อบเบอ เจมส์ โลว์ (James Low) นั้น ก็พิมพ์มาจากโรงพิมพ์ของคณะแบบบิสต์ที่นครกลัสดา เมื่อ พ.ศ. 2371 โดยใช้แทนพิมพ์และตัวพิมพ์ของแฮมมอนด์สัน และช่างพิมพ์เหล่านั้นเอง ต่อมามิชชันนารี คณะ เอ. บี. ซี. เอฟ. เอ็ม. ได้รับซื้อแทนพิมพ์และตัวพิมพ์จากคณะลอนดอนมิชชันนารี โซไซเอตี แล้วมอบให้หมอบรัดเลย์ นำเข้ามาในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2378 นับเป็นเครื่องพิมพ์ภาษาไทยชุดแรกในเมืองไทย ส่วนหลักฐานของศาสนาจารย์ ฟ. ฮิลเมร์ (F. Hilmer) ที่กล่าวไว้ใน "การพิมพ์หนังสือในประเทศไทย" ว่าคณะบาทหลวงโรมันคาทอลิกได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2439 ในซบวิซซางศาครูสนั้นหาเครื่องพิมพ์แบบนี้ไม่ เป็นเพียงตัวพิมพ์ที่แกะจากบล็อกไม้ ใช้พิมพ์เป็นหน้า ๆ มีใช้การเรียงพิมพ์จากตัวพิมพ์ที่หล่อเป็นตัว ๆ ต่อมามิชชันนารีคณะแบบบิสต์ และคณะ เอ. บี. ซี. เอฟ. เอ็ม. ก็ได้เครื่องพิมพ์เพิ่มมาอีก จุดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ที่ว่า "วันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2379 วันนี้เรือใบอังกฤษชื่อ เอมมา มะดิลดา มีกัปตันชานเป็นกัปตันมาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ. บี. ซี. เอฟ. เอ็ม. 2 เครื่อง ๆ หนึ่งเป็นแบบโอติส อีกเครื่องหนึ่งเป็นแบบเตนคิง กับกระดาษสำหรับพิมพ์ 100 รีม พวกมิชชันนารีมีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และเตนทินเป็นหินอยู่เครื่อง 1 แล้ว พร้อมทั้งตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบรัดเลย์นำเครื่องพิมพ์มาจากสิงคโปร์และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2379 ครั้นวันที่ 2 กรกฎาคม พวกมิชชันนารีคณะแบบบิสต์ก็ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศสหรัฐอเมริกาทั้งแบบโอติส และเตนคิง อย่างเดียวกับของคณะ เอ. บี. ซี. เอฟ. เอ็ม. กับกระดาษและเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ครบที่จะตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิธีสมที่เดียว แต่พวกคณะแบบบิสต์ไม่มีที่จะตั้งโรงพิมพ์ พวกคณะ เอ. บี. ซี. เอฟ. เอ็ม. จึงได้อนุญาตให้ตั้งรวมอยู่ในโรงพิมพ์เดียวกัน ให้มรเวอเรนด อารี. ซี. เทเวนปอส เป็นผู้ดูแลการทั่วไป รวมกันอยู่ราว ๆ ปีหนึ่งหรือสองปี สำหรับหนังสือไทยที่พิมพ์จากเครื่องพิมพ์เครื่องแรกที่หมอบรัดเลย์นำเข้ามานั้นท่านก็ได้เล่าว่า "วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2379 วันนี้มรเวอเรนดรอบินสัน ได้ส่งหนังสือฉบับที่หมอบรัดเลย์ว่าเป็นหนังสือไทยฉบับแรกที่พิมพ์ขึ้นในเมืองไทย" หมอบรัดเลย์เป็นผู้คิดค้นดัดแปลงตัวพิมพ์ภาษาไทยให้คงทนขึ้นกว่าของเดิมในขั้นต้นก็ต้องส่งไปหล่อต่างประเทศ ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2384 จึงหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยขึ้นได้เองในประเทศไทย การพิมพ์หนังสือไทยเมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นั้นส่วนมากใช้พิมพ์หนังสือสอนศาสนาคริสต์เดิมเป็นพื้น เอกสารทางราชการครั้งแรกของรัฐบาลที่พิมพ์ออก คือ ประกาศเรื่องห้ามสูบฝิ่นและนำฝิ่นเข้ามาในเมืองไทย พ.ศ. 2382 เป็นใบปลิว 9,000 ฉบับ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นี้เองหมอบรัดเลย์ก็ได้พิมพ์หนังสือพิมพ์ไทยฉบับแรกขึ้นมีชื่อว่า "บางกอกกรีกเซอร์" ฉบับแรกมีกำเนิดเมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 หนังสือพิมพ์เล่มนี้ตีพิมพ์ออกได้ประมาณปีเศษก็ต้องหยุดกิจการ เพราะภรรยาของท่านซึ่งคิดริเริ่มนางสาวแนนซี รอยส์ (Nancy Royce) ถึงแก่กรรม ท่านได้พาบุตรทั้ง 3 กลับไปสหรัฐอเมริกา และกลับมา

อีกครั้งในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 พร้อมด้วยภรรยาคนใหม่ซึ่งเดิมชื่อนางสาว ชารห์ แบลซลี ครั้งนี้หมอบรัดเลย์อยู่ในเมืองไทยจนถึงแก่กรรม เมื่อ พ.ศ. 2416 และได้เป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ที่ทดลองกับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

3. ด้านการแพทย์ มิชชันนารีอเมริกันได้นำเอาการรักษาโรค และการป้องกันโรคด้วยวิธีการที่ทันสมัยเข้ามาเผยแพร่ เช่น วิธีการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ และการฉีดวัคซีนป้องกันอหิวาตกโรค นับเป็นประโยชน์ต่อการแพทย์ในเมืองไทยอย่างยิ่ง ชุนนางไทยและเจ้านายไทยบางองค์ที่สนใจในงานด้านนี้ก็ได้รับเรียนวิชาแพทย์แผนใหม่จากคณะมิชชันนารี เช่น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นต้น มิชชันนารีผู้ริเริ่มการปลูกฝี และฉีดวัคซีนก็คือ หมอบรัดเลย์นั่นเอง จะเห็นได้จากจดหมายเหตุผลที่ว่า “..... วันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2379 วันนี้เป็นวันแรกที่หมอบรัดเลย์ ได้เริ่มปลูกฝีกันไข้ทรพิษ โดยวิธีฉีดพ่นของเชื้อเข้าไปในแขนของเด็ก ๆ ประมาณ 15 คน ถ้าหากว่าการปลูกฝีเป็นผลสำเร็จแล้วจะเป็นประโยชน์แก่ราษฎรสยามซึ่งได้รับความเดือดร้อนจากการออกฝีดาษกันทุก ๆ ปีนี้มากทีเดียว หมอบรัดเลย์เรียกเอาชวีธูจารจากคนที่ได้ปลูกฝีขึ้นแล้วคนละ 1 บาท แต่หมอบรัดเลย์ทำการครั้งนั้นยังไม่เสร็จทั้ง 4 ปี จนถึง พ.ศ. 2383 การปลูกฝีจึงได้สำเร็จ” แม้แต่การผ่าตัดหมอบรัดเลย์ก็ได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในเมืองไทยเมื่อมีงานฉลองวัดประยุรวงศาวาสของเจ้าพระยาพระคลัง ตามจดหมายเหตุผลที่ว่า “วันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2379 วันนี้มีการฉลองวัดอันงดงามของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บิดาของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีการมหรสพมากมายหลายอย่าง คิดว่าจะเป็นการศึกษาที่ใหญ่เท่าเทียมไฟพะเนียงอย่างล่อใจไม่ให้ชาววนา เพื่อทำให้เป็นของแปลกประหลาดเลื่องลือในครั้งนั้น แต่เกรงว่าปืนจะนับแรงนักจะเป็นอันตรายแก่คนดู จึงให้เอาโขนกระบอกปืนฝังลงไปในแผ่นดิน แต่กลับยิ่งแรงกว่าที่คาดกันมาก พลุจุดปืนใหญ่ก็ระเบิดแตกออกเป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ ถูกคนที่อยู่ในที่นั่งดู 8 คน และเจ็บป่วยอีกมากกว่านั้น หมอบรัดเลย์อยู่ห่างจากที่เกิดเหตุราว ๆ 6 เส้น 5 วา (100 รวด) ในทันใดนั้นเองเจ้าพระยาพระคลังก็ให้มหรสพไปรักษาผู้ที่ถูกบาดเจ็บ แต่มีน้อยคนที่สนใจให้หมอบรัดเลย์รักษา โดยมากนิยมหมอบไทยซึ่งไม่รู้จัดการใช้ไม้ หรือเครื่องมือผ่าตัดอย่างใด ๆ แต่ผู้ต้องบาดเจ็บ ใช้เส้นน้ำมันมะพร้าวทาที่แผลหรือดื่มยาให้กินทันทีในพวกคนบาดเจ็บที่ให้หมอบรัดเลย์รักษา มีพระสงฆ์ไทยองค์หนึ่งซึ่งกระตือรือร้นอยากจะได้เห็นต้องคอยขอร้องที่ติดหมอบรัดเลย์จึงคิดมาขอพระองค์นั้นในที่เกิดเหตุนี้เอง จึงเลื่องลือกันว่าท่านนี้คนไทยไม่รู้เลยว่าจะคิดร่างกฎหมายที่ยังมีชีวิตอยู่ได้เช่นนี้ด้วย พระสงฆ์ที่ทนการผ่าตัดได้ไม่นานเท่าใดก็หาได้ ในเวลานั้นยังไม่มียาโคลโรฟอร์ม หรืออีเธอร์ใช้ในวงการแพทย์ พวกมิชชันนารีอยู่คอยดูแลปฏิบัติคนเจ็บอยู่จนถึงที่ของกินเรวเรวเรวตก่อนสิ้น และโรเบิร์ต ลันเตอร์ เพื่อนของพวกมิชชันนารีก็ยังอยู่คอยช่วยเหลือด้วย คนบาดเจ็บที่ชมชอบในความรักษาของพวกมิชชันนารีหาได้หมดทุกคน แม้ผู้ที่ปฏิเสธความช่วยเหลือของพวกมิชชันนารีนั้นได้หาเพราะบาดแผลเป็นจำนวนมาก

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 จะไม่โปรดการเผยแพร่ศาสนาของพวกมิชชันนารีนัก แต่สิ่งดีที่ทรงยอมให้อำนาจกับพวกนี้คือ ทรงยอมรับบริการด้านการแพทย์ เช่น การปลูกฝี และฉีดวัคซีน ตามบันทึกของมิชชันนารี เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2381 ว่า “สมัยนี้เป็นสมัยเกิดไข้ทรพิษชุกชุม พวกมิชชันนารีได้พยายามที่จะช่วยป้องกันอย่างเต็มความสามารถ พวกมิชชันนารีคิดหาวิธีฉีดหนองเชื้อโรคเข้าไปในตัวโก แล้วเอาหนองโคนนั้นมาใช้ฉีดกับไข้ทรพิษ วิธีนี้เกิดและทดลองอยู่ถึง 5 ปี จึงได้สำเร็จ ได้ใช้หนองนั้นฉีดกับพวกบุตรธิดาของตนไว้ได้เป็นอันมาก พวกมิชชันนารีก็คิดเรื่องหนองฝีสำเร็จ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบก็ดีพระทัยมาก โปรดให้หมอหลวงทั้งหมดมาหัดฉีดหนองฝีกับไข้ทรพิษ แล้วจะให้ไปปลูกทั้งที่ในวังและนอกวัง ตลอดจนพวกราชบุตรหลานคนอื่น ๆ อีก การปลูกฝีจึงเกิดเป็นพระสำคัญขึ้นในครั้งกระนั้น ไม่จำเป็นแต่ในพวกหมอหลวงเท่านั้น แม้หมอชอยศักดิ์ก็พากันมาขอฝึกหัดอยู่หลายเดือนต่อมา ไม่สู้ชำนาญ พระเจ้าแผ่นดินได้พระราชเนรवारัตให้แก่พวกหมอหลวงทั่วทุกคน แล้วพระราชนัดดาแก่พวกมิชชันนารีด้วยคนหนึ่งเป็นแพทย์ในการที่ได้สอนวิชาปลูกฝีแก่หมอหลวง เป็นเหตุให้ช่วยชีวิตเจ้านาย และข้าราชการไว้ได้เป็นจำนวนมาก” และอีกตอนหนึ่งที่ว่า “แผนกยา ในแผนกนี้ได้หาประโยชน์มากที่ปลูกแล้วคือได้รักษาคนไข้ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ เกินกว่า 3,800 คน นับว่าได้ทำการช่วยเหลือกันทุก ๆ ส่วนของประเทศ และได้ทำให้กิดวิชาหมอล้างใหม่ขึ้นในเมืองไทยด้วย”

การตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกันในจังหวัดสินญโลก มีหลักฐานดังนี้ คือ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (2513 : 61) ได้มีพระราชหัตถเลขาคราวสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2444 กล่าวถึง เมืองสินญโลกมีสาระสำคัญ สรุปว่า “...แต่เป็นวังตั้งอยู่ท่ามกลางเมืองค้ำเนินอย่างลักษณะกรุณาได้ตั้งเครื่องสังฆบูชาเจ้าผู้ครองเมืองเก่าที่สำคัญ... ออกจากนั้นเดินอ้อมกำแพงวังด้านเหนือไปลงแม่น้ำ มีบ้านพวกมิชชันนารี อยู่ริกัน มาตั้งสถานนาอยู่บ้านหนึ่ง ต่อไปเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษ ซึ่งพวกกวนการเมืองสินญโลกเรียไว้กับสร้างที่เมื่อนักเรียนอยู่ 20 คน ลงเรือที่หน้าโรงเรียนนั้นไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ...”

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ รัชกาลที่ 5 (2506 : 31) ได้พระนิพนธ์เรื่อง จดหมายเหตุทางไปสินญโลก ในปี พ.ศ. 2444 สักตอนหนึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้ คือ

“.....กำแพงที่มีอยู่นั้น ไม่สูงเห็นจะถูกเรือรบแล้วเมื่อได้ข้ามกำแพงมาตามถนนริมแม่น้ำถึงหน้าโรงเรียนหมอกอเมริกันจึงเข้าข้างโรงเรียน บุตรเกล้าไปสุรวิหารประดิษฐาน...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (2513 : 62-63) ได้มีพระราชหัตถเลขาคราวสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2444 มีสาระสำคัญ สรุปว่า

".....เพราะดูโรงสุรา แล้วกลับขึ้นมาอยู่โรงเรียนแทนที่ นักเรียนมี 20 คน เป็นบุตรกรมการ
ในหัวเมืองเท่านั้น หน้าตาคนสันดี คงจะเป็นราชการได้ แต่โรงเรียนนั้นถึงเล็กมีแค่ห้องนอน และห้อง
เรียนแคบยืดยาวกัน จะได้มาแต่คอปี่หน้า มีเรือบรรทุกฝรั่งหนึ่ง การรับรองดีมาก มีลานดอกไม้ใบไม้
ตั้งแต่ประตูเข้าไปจนถึงบนโรงเรียน มีท่านอาจารย์ การแพทย์ละเอียด ทั้งบัญชีจำนวนที่ดินในอำเภอ
เมืองได้ทำแล้วเสร็จ เป็นการที่ได้วันไว้ให้นักเรียนดู....."

จากหลักฐานข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 นั้น ในปี พ.ศ. 2444 นั้นที่จังหวัดพิษณุโลกมี การตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ ตั้งอยู่บริเวณ
ระหว่างโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม กับค่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีมิชชันนารีชาวอเมริกันเป็นครู
สอน โรงเรียนนี้ คือ โรงเรียนผดุงนารี ซึ่งก่อตั้งโดยศาสนาจารย์บุญติด (บิดานามแพทย์/เบนชูล
บุญติด) และคณะกรรมการเมืองพิษณุโลก เมื่อ ปี พ.ศ. 2442 ภายหลังโรงเรียนผดุงนารี ได้รวมกับ
โรงเรียนผดุงราชบุรี และมีโรงเรียนใหม่ที่ ตั้งขึ้นฐานวัดตั้งอยู่ระหว่าง ตลาดกสิกร กับวัดท่ามะปราง
มีครูฝรั่งสอนแทนที่แล้วแต่จะมีเครื่องต้นฐานถาวรหรือไม่ ยังไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนพอที่กล่าวถึงใน
เรื่องนี้ได้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 สมัยที่ยังดำรงพระยศเป็นกรมเจ้า
พระบรมโอรสาธิราช ได้พระราชทานพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียน
ได้พระนางถึงเมืองพิษณุโลก และโรงพยาบาล (2513 : 73) เป็นราชูปถัมภ์ ความว่า

".....ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอาชาเป็นขบวน นวตัญญูราชวินิตฯ หอสมุดพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวฯ ทรงเสด็จฯ ได้เสด็จตามมรรคา แลโรงพยาบาลพลัน ของมิชชันนารี อเมริกันชาติ แพทย์
ชูลนทอญชัย ดำเนินทอดพระเนตร ทิวเขาริมโอ่ง อธิบายหมดแล้วนี้ เครื่องมือมีมากครบ
ทุกอันมีที่ไว้ ในการเวชวิทยา พระทศนาถสำเร็จ สดชื่นเอรา....."

จากถ้อยคำของ แพทย์ แสดงให้เห็นว่า ในปี พ.ศ. 2448 จังหวัดพิษณุโลกมีโรงพยาบาลของ
มิชชันนารีชาวอเมริกัน ที่ได้มีการจัดตั้งขึ้นแล้ว มีการเปิดโรงพยาบาลรักษาพยาบาลคนไข้ และมีแพทย์
ชาวอเมริกันเป็นผู้รักษา เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จ
ดำรงพระยศเป็นกรมเจ้าพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมโรงพยาบาล นี้โดยมีนายแพทย์
มิชชันนารีชาวอเมริกัน ชื่อ นามแพทย์ วอลเตอร์ บี ทอย (Walker B. Toy) ได้นำพาการต้อนรับและมี
แพทย์พยาบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ

พวงทอง สุดประเสริฐ (2526 : 173 - 176) ได้ทำการศึกษาประวัติของนายแพทย์
เบนชูล บุญติด พบว่ามีสาระสำคัญ เกี่ยวกับการแพทย์ ของจังหวัดพิษณุโลก ดังนี้

..... การแพทย์แผนปัจจุบันได้มีขึ้นในจังหวัดพิษณุโลก เมื่อ ปี พ.ศ. 2440 โดย นายแพทย์วอลเตอร์ บี ทอย (Walter B. Toy) ชาวอเมริกันในขณะพอสโมที่เรียนมิชชัน นายแพทย์ผู้นี้ ได้อาศัยเรือใหญ่ล่องบั้งแควบ้างขึ้นไปลงลำน้ำเจ้าพระยา แล้วข้ามแม่น้ำน่านจนถึงพิษณุโลก และใช้เรือเป็นสถานที่พยาบาลการตรวจคนไข้ ถ่ายพยาธิรักษาโรค ต่อมาในปี พ.ศ. 2442 จึงได้ย้ายขึ้นบก ณ ที่ รกร้างแห่งหนึ่งตอนใต้ของค่ายทหาร ถางป่าแล้วปลูกสร้างโรงเรียนไม้ไผ่ขึ้นใช้เป็นสถานที่ตรวจคนไข้ ภายนอก และทำที่พักรักษาไข้เพื่อรับไว้รักษา และมีบ้านพักแพทย์อีกหนึ่งหลัง

ในปี พ.ศ. 2442 ศาสนาจารย์บุญอิด บิดาของนายแพทย์เบนทูล บุญอิด ก็ได้มาพบกับ นายแพทย์วอลเตอร์ บี ทอย ด้วย บิดาของนายแพทย์เบนทูล ได้ชักชวนกรรมการเมืองพิษณุโลกให้สร้าง โรงเรียนผดุงนารีขึ้นรับเฉพาะนักเรียนหญิง ซึ่งเป็นการเริ่มต้นของการจัดการศึกษาให้กับสตรีครั้งแรกใน จังหวัดพิษณุโลก ต่อมาคณะพอสโมที่เรียน ได้ก่อตั้งโรงเรียนผดุงนารี รับเฉพาะนักเรียนชายขึ้น ภายหลังโรงเรียนผดุงนารีได้รวมกับโรงเรียนผดุงนารี

ในปี พ.ศ. 2444 บิดามารดาของนายแพทย์เบนทูล บุญอิด ได้ย้ายกลับเข้ากรุงเทพมหานคร นายแพทย์เบนทูลก็ได้ย้ายกลับไปด้วย และได้เข้าเรียนที่โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย แล้วได้ไปเรียนต่อที่ประเทศฟิลิปปินส์ ซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของสหรัฐอเมริกา เมื่อเรียนจบ และเสร็จงานแพทย์ฝึกหัด ประจำบ้านในปี พ.ศ. 2468 จึงได้กลับประเทศไทย เข้ารับราชการกระทรวงมหาดไทย สังกัดกรมสาธารณสุข โดยเป็นแพทย์ประจำโรงพยาบาลกลาง ต่อมาในปี พ.ศ. 2470 ได้โอนเข้ารับราชการในกระทรวงธรรมการ เข้ารับตำแหน่งอาจารย์โทแผนกสัตยกรรม คณะแพทย์ศาสตร์ และ ศิริราชพยาบาล มีศาสตราจารย์นายแพทย์ ที. พี. โนเบิล เป็นหัวหน้าแผนก ในปี พ.ศ. 2476 ศาสตราจารย์ นายแพทย์โนเบิล ได้ลาจากการกลับไปเยี่ยมบิดาในประเทศอังกฤษมีกำหนด 6 เดือน นายแพทย์ เบนทูล ก็ทำหน้าที่แทน แต่ได้เกิดความผิดพลาดในการทำงาน ต่อมาอีก 2 ปี ท่านจึงได้ลาออกจาก ราชการเมื่อมีอายุราชการมาแล้ว 9 ปีเศษ แล้วท่านกับครอบครัวก็ได้เดินทางขึ้นไปพิษณุโลก ในราวกลาง เดือนเมษายน พ.ศ. 2477 เข้ารับเป็นผู้ดำเนินการโรงพยาบาลเชลแมน นายแพทย์เบนทูลเป็นผู้ประกอบโรคศิลป์แผนปัจจุบันชั้นหนึ่ง สาขารพกรรม ได้รับเงินเดือน 200 บาท และนางสง่า บุญอิด ภรรยา เป็นผู้ประกอบโรคศิลป์แผนปัจจุบันชั้นหนึ่งสาขารพามาตร และผดุงครรภ์ แต่ผู้ตั้งไว้ในโรงพยาบาล เชลแมน ได้รับเงินเดือน 50 บาท

ในปี พ.ศ. 2477 เมืองพิษณุโลกยังเป็นเมืองชนบทเล็ก ๆ ที่สงบเงียบ มีสะพานข้ามแม่น้ำ น่านแล้ว (สะพานนเรศวรเป็นสะพานโครงเหล็กพื้นไม้ สร้างในปี พ.ศ. 2473) ไม่ต้องลงเรือข้ามแม่น้ำ ยี่โง่ฟ้าใช้จนถึงที่ตงคีน มีถนน 3 สายใหญ่ ๆ คือ ถนนนเรศวร ถนนพุทธบูชา และถนนวังจันทน์ สถานที่ราชการตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกเช่นขณะนี้ ศาลากลางและศาลเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว บ้านพักข้าราชการ

อยู่ในบริเวณวิทยาลัยครูพิบูลสงคราม และโรงเรียนการช่างสตรีฯนี้ โรงเรียนครูมูลกสิกรรม เปิดสอนอยู่ ณ สระแก้ว โรงเรียนผดุงนารีอยู่ตอนเหนือของโรงพยาบาลชลแผน ตำนานของเทศบาลเมืองพิษณุโลกในปัจจุบัน เดิมเป็นสุสานสาธารณะหนึ่ง “เบญจมาราชนุสรณ์” เป็นที่ตรวจรักษาประชาชน มีนายแพทย์ขุนประมวธ สุขสาร เป็นนายแพทย์ประจำ มีห้องรับคนไข้ไว้รักษา 3-4 คน

โรงพยาบาลชลแผนเป็นโรงพยาบาลที่ต่อเนื่องมาจากโรงพยาบาลลงนายแพทย์วอลเตอร์ บี. หอย โดยใน ปี พ.ศ. 2449 นายแพทย์คาร์ล เร. ชลแผน ได้มาเป็นนายแพทย์ และเป็นผู้ดำเนินการแทนนายแพทย์ วอลเตอร์ บี. หอย และอยู่มาจนถึง 14 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2449 ถึงปี พ.ศ. 2463 และเมื่อท่านได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจขาดเลือด ในปี พ.ศ. 2463 โรงพยาบาลแห่งนี้จึงได้มีชื่อว่า ชลแผน ใน พ.ศ. 2477 เป็นปีแรกที่นายแพทย์เบนทูลมาดำรงงาน โรงพยาบาลชลแผนนั้น มีคนไข้ไม่มากนัก ค่อยมากคนไข้มีมากขึ้นจนไม่มีที่พัก นายแพทย์เบนทูลได้สร้างขอความช่วยเหลือจากชาวพิษณุโลก จึงได้เรียคนไข้เพิ่ม 1 หลัง เพิ่มเตียงรับคนไข้ได้ 40 คน นายแพทย์เบนทูลดำรงงานมาได้ 5 ปี ถึงปี พ.ศ. 2481 ได้ลาออกไปเปิดงานพระวรวิหารส่วนตัวขึ้นในเขตเมืองพิษณุโลก แต่นั่นมาโรงพยาบาลชลแผนก็ขาดแพทย์ดำรงงานอีกครั้งหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2482 ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกคนใหม่ชื่อ พ.ศ. หลวงอุทรธาราประสิทธิ์ ได้ย้ายมาอยู่จังหวัดพิษณุโลก ได้ของบประมาณกรมสาธารณสุขเพื่อสร้างโรงพยาบาลประจำจังหวัดขึ้น ขณะนั้นโรงเรียนครูมูลกสิกรรมที่สระแก้วได้เปิดกิจการ สถานที่นั้นจึงรกร้าง ท่านผู้ว่าราชการจังหวัดจึงขอใช้สถานที่สร้างโรงพยาบาล โดยให้อาคารเรียนเป็นเรือนพักคนไข้ชั่วคราว แต่ทางโรงพยาบาลยังมีทุนได้รับโอนกติกไฟฟ้าใหม่ ผู้ว่าราชการจังหวัดจึงได้มาติดต่อให้นายแพทย์เบนทูล และภรรยาเข้ารับราชการใหม่ใน ปี พ.ศ. 2482 กรมสาธารณสุข จึงมีคำสั่งให้นายแพทย์เบนทูล และภรรยา ไม่ประจำ ณ สุสานเบญจมาราชนุสรณ์ก่อน ในปี พ.ศ. 2483 ก็ได้ขอร้องงบประมาณสร้างโรงพยาบาล กำหนดเวลา 6 เดือน เริ่มตั้งแต่วันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2483 มีอาคาร 9 หลัง มีงบประมาณ 54,000 บาท สมทบกับเงินที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลพระราชทานอีก 10,000 บาท รวมเป็นเงิน 64,000 บาท กำหนดพิธีเปิดโรงพยาบาลวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2484

การก่อสร้างโรงพยาบาลมิได้สร้างตามเป้าหมาย จึงได้ขอเช่าโรงพยาบาลชลแผนเปิดใช้เป็นที่พักคนชั่วคราวของโรงพยาบาลพุทธชินราช โดยเสียค่าเช่าเป็นราคาเดือนละ 100 บาท ตั้งแต่วันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ. 2484 เป็นต้นไป การก่อสร้างอาคารของโรงเรียนดำเนินต่อไปจนเสร็จสมบูรณ์ เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2484 อาคาร 9 หลัง มีตึกอำนวยการ ตึกอนันตมหิดล เรือนคนไข้ไม้ชั้นเดียวขนาด 25 เตียง 2 หลัง โรงครัว โรงซักฟอก เรือนไม้ชั้นเดียวเป็นห้องแถว 10 ห้อง สำหรับเจ้าหน้าที่พัก บ้านพักผู้อำนวยการ โรงฝึกสห เมื่อถึงวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2484 จึงได้ทำการเปิด

ตรวจจ่ายยาคนไข้จนกระทั่งวันแรก ต่อมาวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2485 รัฐบาลได้ตั้งกระทรวงสาธารณสุขขึ้นใหม่ แบ่งส่วนราชการกระทรวงออกเป็น 2 สำนัก กับ 4 กรม โรงพยาบาลต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาคขึ้นอยู่กับกรมการแพทย์ โดยเมื่อนายแพทย์นิลย์ เวชวิศิษฐ์ เป็นอธิบดี โรงพยาบาลนี้กรมการแพทย์ให้ชื่อว่า โรงพยาบาลพิษณุโลกต่อมาได้เดิมชื่อพุทธชินราชเข้าทำหน้าเพื่อกเป็นศิริมณฑล โรงพยาบาลได้ประกอบพิธีเปิดเป็นทางราชการ โดย มี พ.ศ. นายแพทย์นิลย์ เวชวิศิษฐ์ มาเป็นประธานในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2485

โรงพยาบาลพุทธชินราช เมื่อเริ่มงานได้พบกับอุปสรรคต่าง ๆ ในระยะก่อสร้างก็เกิดไฟไหม้โรงงาน เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับอินโดจีน ระหว่างปี พ.ศ. 2482 ถึงปี พ.ศ. 2483 ทำให้การขนส่งติดขัด การก่อสร้างจึงล่าช้ากว่ากำหนด ต่อมาเมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2490 คณะพระสภากาชาดมิชชันนารี เจ้าของโรงพยาบาลเชลแมน ได้ส่งคณะกรรมการมาทั้งพิษณุโลก ทำการมอบที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งของโรงเรียนหญิง และยกทรัพย์สินของโรงพยาบาลเชลแมนให้กับโรงพยาบาลพุทธชินราช ด้วยเหตุนี้โรงเรียนพุทธชินราช 4 (พ.พ. 4) จึงมีชื่อว่า โรงเรียนเชลแมนอนุสรณ์ โรงพยาบาลพุทธชินราชได้รับประโยชน์จากเครื่องมือเครื่องใช้ในการผ่าตัดมาก

ต่อมากรมการแพทย์ได้อนุมัติให้ตั้งโรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์ และอนามัยขึ้นในโรงพยาบาลพุทธชินราชพิษณุโลก โดยมีนายแพทย์เบนทูล บุญอดิ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม กับ พ.ท. นายแพทย์ หลวงนิลย์ เวชวิศิษฐ์ อธิบดีกรมการแพทย์ในสมัยนั้นเป็นผู้กำกับสภาน และอนุมัติให้ทำการก่อสร้างเป็นโรงเรียนพยาบาลแห่งที่ 2 ในสังกัดกรมการแพทย์ และเป็นโรงพยาบาล 6 ของประเทศไทย เปิดทำการสอนนักเรียนพยาบาลรุ่นแรกเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2492 ปัจจุบัน คือวิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนีนพิษณุโลก....."

จากหลักฐานเอกสารข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า การแพทย์แผนปัจจุบัน ได้เกิดขึ้นในจังหวัดพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2440 โดยคณะพระสภากาชาดมิชชันนารี ชาวอเมริกัน เป็นผู้ก่อตั้งโรงพยาบาลมิชชันนารี มีนายแพทย์วอลเตอร์ บี ทอย (Walter B. Toy) ชาวอเมริกัน เป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลเป็นเวลา 9 ปี คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2440 ถึงปี พ.ศ. 2449 ในปี พ.ศ. 2448 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (ทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) เสด็จประพาสเมืองพิษณุโลก ได้เสด็จเยี่ยมโรงพยาบาลมิชชันนารี นายแพทย์วอลเตอร์ บี ทอย ผู้อำนวยการได้เป็นผู้ถวายการต้อนรับและนำเสด็จชมกิจการของโรงพยาบาล จากนั้น เมื่อถึง ปี พ.ศ. 2449 นายแพทย์คาร์ล เจ เชลแมน ได้มาเป็นนายแพทย์และดำเนินการแทนนายแพทย์วอลเตอร์ บี ทอย นานถึง 14 ปี คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2449 ถึงปี พ.ศ. 2463 นายแพทย์คาร์ล เจ เชลแมน ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคอหิวาต์คโโรค โรงพยาบาลแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า โรงพยาบาลเชลแมน เมื่อถึงปี พ.ศ. 2477 นายแพทย์เบนทูล บุญอดิ จึงได้มาเป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลเชลแมน เป็นเวลา 5 ปี จากนั้นจึงได้ลาออกไปเกิด

ตรวจรักษาโรคส่วนตัวขึ้น ทำให้โรงพยาบาลเชลเมแนชคลนแพทย์ ต่อมา ในปี พ.ศ. 2482 ได้มีการจัดตั้งโรงพยาบาลประจำจังหวัดขึ้น และให้นายแพทย์เบนทูล บุญอิต เป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลคนแรก ในเบื้องต้นทางราชการได้ขอเช่าโรงพยาบาลเชลเมแนช เป็นที่ทำการโรงพยาบาลชั่วคราว ในวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 จึงได้เปิดรักษาเป็นครั้งแรก เมื่อถึงวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2490 คณะเทศาภิบาลที่เรียนมิชชันนารีของโรงพยาบาลเชลเมแนช ได้ตั้งคณะกรรมการมาที่จังหวัดพิษณุโลกทำการมอบที่ดินซึ่งเป็นที่ดินของโรงเรียนผดุงนารี และยกทรัพย์สินของโรงพยาบาลเชลเมแนชให้กับโรงพยาบาลพุทธชินราช โรงพยาบาลพุทธชินราชจึงได้รับเครื่องมือเครื่องใช้ทางการแพทย์ที่ใช้ในการผ่าตัดที่ทันสมัย และได้ให้ชื่อเรือนพยาบาลพระพุทธชินราช 4 (พ.พ. 4) ว่า เรือนเชลเมแนชอนุสรณ์

ส่วนการตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกันในจังหวัดพิษณุโลกนั้น ให้เป็นชุมชนชนชนขนาดใหญ่ นั้นยังไม่พบหลักฐานในเรื่องนี้ คณะเทศาภิบาลที่เรียนมิชชันนารี ชาวอเมริกันเหล่านี้ได้เป็นคณะผู้ก่อตั้งคริสตจักร นิกายโปรเตสแตนต์ ซึ่งมีคริสตสถานคริสตจักรอูนาบูต และโรงเรียนผดุงนารี ขึ้นในจังหวัดพิษณุโลก ท่านผู้หุ้มฉะเอียต พิบูลสงคราม (ท่านผู้หุ้มฉะเอียต นามสกุลเดิมพันธุกระวี เมื่อสมรสกับร้อยตรีแปลก จิตตะสังกะ จึงใช้นามสกุล จิตตะสังกะ ต่อมาร้อยตรีแปลก จิตตะสังกะ ได้รับพระราชทานยศเป็นหลวงพิบูลสงคราม จึงขอพระราชทานขอใช้นามสกุลใหม่จึงได้ใช้นามสกุลพิบูลสงคราม) ท่านผู้หุ้มฉะเอียต พิบูลสงคราม เคยเป็นนักเรียนและครู โรงเรียนผดุงนารี ได้บันทึกเล่าเรื่องไว้ว่า

“.....เมื่อต้องกลับพิษณุโลก บิดาจึงให้ดิฉันเข้าเรียนในโรงเรียนชาย ชื่อ “โรงเรียนตัวอย่างพิทยาคม” เป็นโรงเรียนประจำจังหวัดชาย พิษณุโลกเวลานั้นโรงเรียนหญิงยังไม่มี ดิฉันเรียนอยู่ที่โรงเรียนตัวอย่างพิทยาคมจนถึงชั้นมัธยมหนึ่ง พลดิฉันมิชชันนารีอเมริกันตั้งโรงเรียนหญิงขึ้นเป็นแห่งแรกในจังหวัดพิษณุโลก บิดาจึงให้ดิฉันลาออกจากโรงเรียนตัวอย่าง มาเข้าในโรงเรียนคณะมิชชันนารี ชื่อโรงเรียน “ผดุงนารี” เป็นโรงเรียนหญิงแห่งแรกในจังหวัดพิษณุโลก ในราว พ.ศ. 2435 (โรงเรียนผดุงนารีสร้างในปี พ.ศ. 2442 ก่อนท่านผู้หุ้มฉะเอียต พิบูลสงคราม เกิดท่านผู้หุ้มฉะเอียตเกิดเมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2446 ปีที่เข้าเรียนน่าจะเป็นปี พ.ศ. 2455 ...เสศ หาญชัย (สงวนไว้) ที่ดิฉันลาออกจากโรงเรียนตัวอย่างเข้าโรงเรียนผดุงนารี ดิฉันอายุราว 11 ปี โรงเรียนตัวอย่างนี้ตั้งอยู่ในวัดพระพุทธชินราช ดูเหมือนจะมีกฎของโรงเรียนว่า นักเรียนหญิงที่มีอายุครบ 11 ปี แล้วจะต้องออกจากโรงเรียนตัวอย่างพิทยาคม ซึ่งเป็นโรงเรียนของนักเรียนชาย... มิสซิสเชลเมแนช เป็นอาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนผดุงนารี ทรูไฟฟ์ชื่อ อนุสิน แม่ (ท่านผู้หุ้มฉะเอียต พิบูลสงคราม) เป็นนักเรียนชั้นสูงสุดเพียงคนเดียวในโรงเรียน ดังนั้นแม่จึงได้ช่วยสอนชั้นเล็ก ๆ แม่เรียนด้วย เสนอด้วย จนถึงเวลาแต่งงานกับร้อยตรีแปลก จิตตะสังกะ เวลาแต่งงานไม่มีนามสกุล แต่งงานเมื่ออายุ 14 ปี ... ในวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2459 มิสซิสเชลเมแนช ลาภหลังสามีถึงแก่กรรม (นายแพทย์เชลเมแนช ถึงแก่กรรม ในปี

พ.ศ. 2463.... ผศ. หาญชัย สงวนให้) แล้วได้แต่งงานใหม่ เมื่อแม่ติดตามจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไปในฐานะแขกของรัฐบาล (State guest) ของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกา ในปี ค.ศ. 1955 (พ.ศ. 2498) ยังได้พบมิตซึชิโกะเซมเมและสามีที่ลอสแอนเจลิส ท่านมาพบที่โฮเต็ล ท่านดีใจมากจนแทบจะมาก แต่ยังคงคิดเองแกล้ง แต่ตัวก็ พยแต่งงานได้ 3 เดือน ร้อยตรีแปลก ต้องย้ายเข้ากรุงเทพฯ เพื่อเข้าเรียนโรงเรียนทหารปืนใหญ่แม่จึงต้องติดตามพ่อมาด้วยครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ต้องจากผู้ใหญ่มารับเลี้ยงดูในหน้าที่แม่บ้านตามล้าพัง.... รุ่นที่ 3 ร้อยโทแปลก จัดตะขิงกะ ไปเรียนต่อที่ประเทศฝรั่งเศส ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิบูลสงครามในการที่เธอได้รับทุนให้ไปศึกษาต่อในประเทศฝรั่งเศส ดิฉันจึงกลับไปอยู่กับบิดามารดา ในจังหวัดพิษณุโลก บิดาแก่แล้ว ซึ่งเป็นอาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนผดุงนารี แทนมิตซึชิโกะเซมเม ได้ชวนดิฉันกลับไปตอนอีก ดิฉันจึงกลับเข้าสอนในโรงเรียนในระยะเวลาที่ ร.ท. แปลก กำลังศึกษาที่ฝรั่งเศส สอนอยู่ 3 ปี (พ.ศ. 2467 ถึง ปี พ.ศ. 2470) ปีสุดท้ายที่ ร.ท. แปลก กลับจากต่างประเทศ ดิฉันจึงลาออกจากการสอน... ภายหลังแม่ก็เข้ามาอยู่พิษณุโลก แม่เข้าสอนโรงเรียนผดุงนารี มีนักเรียนมาก แต่ก่อนแม่เป็นครูฝึกหัด เคียวนี้มีครูจากโรงเรียนวัฒนา 2-3 คน แม่ก็เป็นคนหนึ่ง.... " (ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม, 2527 : 5 - 9)

ใน ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2488 ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 กองทัพญี่ปุ่นได้มาตั้งประจำอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทหารญี่ปุ่นได้จับกุมทหารชาวอเมริกันเป็นเชลยศึกที่อยู่เมืองพิษณุโลก แต่ไม่ทราบจำนวนเชลยศึกที่ถูกทหารญี่ปุ่นจับได้ นายอินสุ่ม สุภารัตน์ ซึ่งเคยเป็นนายแพทย์ผู้ช่วยของนายแพทย์เบนทูล บุญอิต ที่โรงพยาบาลเชลยเมม ภายหลังลาออกมาตั้งโรงพยาบาลเอกชนไทยแห่งแรก ของจังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นอเมริกาเสรีไทยได้ช่วยเชลยศึกชาวอเมริกันหลบหนีจากการควบคุมของทหารญี่ปุ่นที่พิษณุโลก ไปกรุงเทพฯ ได้ 6 คน โดยได้พาเชลยศึกชาวอเมริกันไปหลบซ่อนตัวอยู่ที่เทศานบ้านพักก่อน พอสภากลางคืนจึงได้พาส่งเรือล่องไปกรุงเทพฯ คณะแพทย์ในที่เรียนมิชชั่น บางส่วนถูกจับหรือกองจะอพยพหนีไปอยู่ที่กรุงเทพมหานคร หรือไปต่างประเทศ เมื่อถึงวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2490 คณะแพทย์ในที่เรียนมิชชั่น จึงได้เดินทางมาเยือนโรงพยาบาลเชลยเมม และที่ดินโรงเรียนผดุงนารีให้โรงพยาบาลพระพุทธชินราช ส่วนโรงเรียนผดุงนารีซึ่งรับเฉพาะนักเรียนหญิง ได้รวมกับโรงเรียนผดุงราชบุรี ซึ่งเป็นโรงเรียนที่สร้างขึ้นมาภายหลังโรงเรียนผดุงนารี รับเฉพาะนักเรียนชาย ในระหว่างสงครามโลก ครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2488 โรงเรียนผดุงราชบุรีประสบปัญหาในการบริหารโรงเรียนเพราะโรงเรียนจะถูกยึด นายทอง แสงศิริ ซึ่งเป็นศิษย์เก่าโรงเรียนผดุงราชบุรี และเป็นผู้ที่ทางราชการไว้วางใจให้ร่วมทำการแก้ไขปัญหาของโรงเรียน โดยได้ทำการเข้าโรงเรียนไว้ และได้เป็นผู้จัดการโรงเรียนโดยไม่รับเงินเดือนเลย จนตลอดสมัยสงครามทำให้เสีย ๆ มีที่เรียน และเมื่อสงครามโลก ครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง นายทอง แสงศิริ ก็ได้มอบโรงเรียนผดุงราชบุรีให้คณะแพทย์ที่เรียนมิชชั่นดำเนินการบริหารต่อไป

สรุป ชาวอเมริกัน ซึ่งเป็นมิชชันนารีในคณะเพรสไบทีเรียน ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่จังหวัดพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2440 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 คณะมิชชันนารีในคณะเพรสไบทีเรียน ได้โดยนายแพทย์วอลเตอร์ บีทอย ได้ตั้งโรงพยาบาลมิชชันนารี โรงพยาบาลเอกชนแห่งแรกของจังหวัดพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2442 ต่อมาได้ชื่อว่า โรงพยาบาลเชลเมน แล้วรวมกับโรงพยาบาลพุทธชินราช ในปี พ.ศ. 2490 มีการตั้งโรงเรียนแผนที่มีครูสอน (อิงจากหลักฐานการก่อสร้างโรงเรียนแผนที่ ศาสนาจารย์บุญอิต ในคณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียน ได้ริเริ่มก่อตั้งโรงเรียนหญิงนารี โรงเรียนสตรีเอกชนแห่งแรกของจังหวัดพิษณุโลก ในปี พ.ศ. 2442 ต่อคณะมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนได้ตั้งโรงเรียนราษฎร์สำหรับนักเรียนชายแห่งแรก ภายหลังได้มีการรวมโรงเรียนทั้งสองเข้าด้วยกัน ชื่อว่า โรงเรียนหญิงราษฎร์ คณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียน ได้ร่วมกันสร้างคริสตศาสนสถานมีชื่อว่า สภาคริสตจักรทูนาบุตร อยู่ใกล้กับโรงเรียนหญิงราษฎร์ คำนวณให้เป็นศูนย์กลางคริสตศาสนิกชนผู้นับถือศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ การตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกันที่เมืองพิษณุโลกในอดีตรัฐ มุ่งหมาย เพื่อเผยแผ่ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ มีประชากรไม่มากนัก และคงเป็นชุมชนขนาดเล็ก แต่ประชากรชาวอเมริกันมีคุณภาพสูงจึงมีส่วนช่วยในการเป็นผู้นำริเริ่มการสร้างโรงพยาบาล โรงเรียนหญิงนารี และโรงเรียนหญิงราษฎร์ขึ้น ชาวอเมริกันได้เดินทางมาที่เมืองพิษณุโลกอีกในทศวรรษสงครามโลกครั้งที่ 2 ระหว่าง ปี พ.ศ. 2484 ถึงปี พ.ศ. 2488 และในสงครามเวียดนาม ระหว่างปี พ.ศ. 2509 ถึง ปี พ.ศ. 2517 มีทหารชาวอเมริกันมาเป็นที่ปรึกษาทางทหารที่จังหวัดพิษณุโลก ในปัจจุบันการตั้งถิ่นฐานของชาวอเมริกันที่จังหวัดพิษณุโลกมีน้อยมาก ส่วนหนึ่งเป็นอาจารย์ของมหาวิทยาลัยอานนทราช และผู้เผยแผ่คริสต์ศาสนา ไม่มีการตั้งชุมชนเฉพาะแต่อยู่ปะปนกับประชาชนชาวจังหวัดพิษณุโลก

ทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริชัยเชียงแสน ราชวงศ์สิงหนวัติ มีพระราชโอรสทรงพระนามว่า เจ้าราม และต่อมาทรงแต่งตั้ง เจ้ารามเป็นพระมหาอุปราช ภายหลังทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทางกรุงสุโขทัย ราชวงศ์พระร่วงได้อ่อนกำลังลง ทางทวายก็แข็งเมืองไม่ยอมขึ้นกับกรุงสุโขทัย แม้ทางแคว้นละโว้จะอ่อนแอ ทรงเห็นว่าพวกขอมทางกัมพูชาจะกำเริบขึ้นอีก จึงทรงย้ายราชธานีมาสร้างใหม่ อยู่ในแคว้นทวารวดี ซึ่งเป็นเมืองช้าง คือ นครปฐม เมื่อสร้างขึ้นแล้วทรงให้นามว่า นครชัยศิริ (นครชัยศรี) พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยตรงกับรัชสมัยของพระยาเลอไทย ระหว่างปี พ.ศ. 1860 ถึงปี พ.ศ. 1890

เจ้าราม พระราชโอรส พระเจ้าศิริชัยเชียงแสนนั้น เป็นผู้มีความสามารถในศิลปวิทยาการต่าง ๆ อย่างยอดเยี่ยมในยุคนั้น เจ้ารามได้ทรงปลอมพระองค์เป็นท้าวแสนปม จนได้เป็นพระราชบุตรเขยของพระเจ้าอู่ทอง และ ในปี พ.ศ. 1877 เจ้ารามทรงให้กำเนิดพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า วรรณศวร ต่อมาเจ้ารามได้เป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองสุวรรณภูมิแทนพระอัยกา (ตา) อาณาเขตของเมืองอู่ทองเวลานั้นยังไม่กว้างขวางนัก ทิศใต้จดเพียงเขตเมืองราชบุรีเท่านั้น ทิศเหนือจดเมืองนครสวรรค์ ทิศตะวันออกจดเมืองอ่างทอง ทิศตะวันตกติดต่อกับแสนของพวกลมอญ

ครั้นต่อมาเมืองอู่ทองเกิดโรคระบาด ผู้คนพากันออกตายล้มตายเป็นอันมาก เจ้ารามจึงได้อพยพจากเมืองอู่ทองมาตั้งอยู่ที่เมืองอโยธยา ผ่านลพบุรีเหนือ (วัดพุทธไสยาสน์) เมื่อ พ.ศ. 1891 ต่อมาน้ำได้เซาะแม่น้ำเดิมเดิมเว้งเว้างเข้าไปทุกที ไม่เหมาะที่จะสร้างเป็นราชธานี จึงได้ย้ายไปตั้งที่เมืองใหม่ที่ตำบลหนองโสน (บึงพระราม) และขนานนามเมืองว่า กรุงเทพทวารวดี ศรีอโยธยา แล้วทำพิธีบรมราชาภิเษกด้วยพระมหามณเฑียร 8 ซึ่งได้ส่งราชทูตเจริญทูลทูลพระวราชไมตรีขอมาแก่พระมหากษัตริย์เมืองสุวรรณภูมิในอินเดีย เมื่อ พ.ศ. 1893 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีสุนทรบรมพิทวที่ 1 เป็นอันว่า ราชวงศ์สุโขทัย (ราชวงศ์พระร่วง) ก็ได้ ราชวงศ์อู่ทองก็ได้ และราชวงศ์ชัยศิริก็ได้ ได้สืบเชื้อสายเนื่องจากราชวงศ์สิงหนวัติ เชียงแสน ซึ่งสืบต่อจากขุนบรมมหาราช พระมหากษัตริย์ไทยผู้ยิ่งใหญ่ แห่งเมืองมอญ ในแคว้นสิบสองจุไทยทั้งสี่ โดยสายขุนลอพระราชโอรสองค์ใหญ่ของขุนบรมมหาราช เป็นต้น ราชวงศ์ล้านช้าง ณ เมืองจำ (หลวงพระบาง) เป็นปฐมกษัตริย์ซึ่งสืบเชื้อสายมาจนถึงปัจจุบัน ถึงรัชสมัยของพระเจ้าสว่างวัฒนา พระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรลาว ไม่เคยเปลี่ยนราชวงศ์เลย...."

การตั้งถิ่นฐานของชาวลาวซึ่งมาตั้งเมืองพิษณุโลกนั้น ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่า เจ้ามหาวันหรือเจ้ามหานนท์ พระมหากษัตริย์แห่งนครชัยบุรี (เชียงแสน) ได้ทรงอพยพผู้คนมาตั้งที่ตำบลโนนจันทร์ (นครไทย) ในแคว้นสุโขทัยราวปี พ.ศ. 1731 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งกรุงกัมพูชา เจ้ามหาวันหรือเจ้ามหานนท์ทรงราชสมบัติอยู่ที่เมืองนครไทย จนถึงรัชกาล พ่อขุนบางกลางหาว พระราชโอรสได้ทรงสร้างราชสมบัติสืบต่อมา

จากหลักฐานข้างต้นนี้ แสดงว่า ที่เมืองพิษณุโลกได้มีการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวซึ่งมาตั้งเมืองนครไทย โดยการนำของพระเจ้ามหาวัน ผู้ครองนครชัยบุรี (เชียงแสน) แล้วเมื่อปี พ.ศ. 1731

ในปี พ.ศ. 2112 พระไชยเชษฐาธิราช พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง หรือ อาณาจักรศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ได้กรีธาทัพมีพล 5 หมื่น ม้า 3 พัน ช้างหรือ 300 เชือก เดินทางผ่านเมืองนครไทย เพื่อจะเข้าตีเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองนครไทยได้ส่งข่าวไปให้พระมหาธรรมราชา (ขุนพิเรนทรเทพ) ทรงทราบ พระมหาธรรมราชา (ขุนพิเรนทรเทพ) จึงกราบบังคมทูลให้ พระเจ้าหงสาวดี บุเรงนองทราบ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงกระทำกลอุบายให้กองทัพล้านช้าง (เวียงจันทน์) บกหลังไปทางเมืองสระบุรีแล้วกองส่งกองทัพเข้ามาจับศึก..... กองทัพล้านช้าง (เวียงจันทน์) เข้าตีกองทัพพระมหาอุปราชของพม่า แต่มีกำลังพลน้อยกว่า จึงต้องถอย ๆ ถอยกองทัพหลวงกลับ....." (ศุภณ บุรณะเทศน์, 2530 : 64)

ในการทำสงครามระหว่างพระไชยเชษฐาธิราช และสมเด็จพระมหินทราธิราช กับพระมหาธรรมราชา (ขุนพิเรนทรเทพ) ในปี พ.ศ. 2110 และสงครามพระไชยเชษฐาธิราชกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ในปี พ.ศ. 2112 เพื่อตีเมืองพิษณุโลก สงครามทั้งสองครั้งนั้นคงจะมีการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองพิษณุโลก และเมืองนครไทยไปไว้ที่นครเวียงจันทน์บ้าง หรืออาจจะมีการอพยพและประชาชนที่ติดตามกองทัพลาว มาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครไทยและเมืองพิษณุโลกบ้างก็เป็นได้ แต่ข้อเท็จจริงหลักฐานยืนยันในเรื่องนี้

เรื่องของเมืองนครไทยในฐานะเมืองหน้าด่านของพิษณุโลกมีความปรากฏอีกครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนี้

ในปี พ.ศ. 2127 ขณะที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชยกกองทัพไปราชการสงครามที่เมืองหงสาวดีคราวสงครามประกาศอิสรภาพ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวว่า ".....นี้รับสั่งให้ปิดด่านนครไทย ป้องกันมิให้ไทยใหญ่ที่ถูกเกณฑ์ มาทำงานที่ด่านพะเพร หลบหนีออกไปทางด่านนี้ได้...." (ฤชน ชน/ขุนท, 2513 : 139)

สุภาพธรรม ขอบถ (2539 : 6) ได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ศึกษากรณีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น อำเภอหนองไทย จังหวัดพิษณุโลก กล่าวว่า เมืองนครไทยในฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองพิษณุโลก ดังปรากฏในใบบอกการรายงานของพระจันทร์ที่รัชนีบุรีปากภัย เจ้าเมืองนครไทย ว่า "ข้าพเจ้ากรมการ นายหมวด นายกอง ขุนหมื่น ตัวไร เจ้าเมืองเมือง นครไทย ทำราชการหัวเมืองขึ้นกับเมืองพระพิษณุโลก" (กรรข. ร.5 ม.2.12ก/5 ใบบอกเมืองพิษณุโลก) เนื่องจากเมืองนครไทย ตั้งอยู่บนเส้นทางติดต่อระหว่างดินแดน มีภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงและภูเขาล้อมรอบ ทำให้การเดินทางติดต่อกันยากลำบาก แต่ก็ยังปรากฏว่า มีประชาชนกลุ่มอื่น ๆ ได้อพยพเข้าสู่ นครไทยอยู่พอสมควรซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มชนวัฒนธรรมล้านช้าง (เวียงจันทน์) และวัฒนธรรม อีสานโดยได้มีการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน อยู่ร่วมกับชนชาวพื้นเมืองดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วที่อำเภอหนองไทย 2 พวก คือ การตั้งถิ่นฐานของชาวลาววัฒนธรรมล้านช้าง (เวียงจันทน์) และการตั้งถิ่นฐานของชาวลาววัฒนธรรมอีสาน

4.3.1 การตั้งถิ่นฐานของชาวลาววัฒนธรรมล้านช้าง (เวียงจันทน์)

ในปี พ.ศ. 2428 มีชาวลาวจากประเทศลาวอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่หมู่บ้านนาไค่เขียว

ในปี พ.ศ. 2435 มีชาวลาวจากประเทศลาวอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่หมู่บ้านหนองลาน

4.3.2 การตั้งถิ่นฐานของชาวลาววัฒนธรรมอีสาน

ในปี พ.ศ. 2446 มีชาวลาวอีสานอพยพมาจาก อำเภอคำชะอี และอำเภอนาแก จังหวัดมุกดาหาร มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านบุ่งตารอด บ้านโป่งกะเมือ บ้านโป่งเปือย บ้านป่ารวก บ้านน้ำพริก บ้านนาจาน และบ้านนาเก๊า

ในปี พ.ศ. 2500 มีการสร้างถนนพหลโยธิน จากกรุงเทพมหานคร ถึงจังหวัดหนองคาย และในปี พ.ศ. 2503 มีการสร้างถนนมิตรภาพจากพิษณุโลกไปห่มถ้ำ เพื่อเชื่อมกับจังหวัดขอนแก่น และหนองคาย ทำให้มีการอพยพของชาวลาวอีสานเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่ย่านถนนมิตรภาพ และนิคมสร้างตนเองบางระกำ (ปัจจุบัน คือ นิคมพัฒนา) อำเภอบางระกำเป็นจำนวนมาก ชาวลาวอีสานเหล่านี้ถึงคงรักษาภาษา วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมไว้อย่างเคร่งครัด

ขวัญเมือง จันทโรจณี (2539 : 15) ได้ศึกษาลักษณะทางวัฒนธรรมความเชื่อ และชาติพันธุ์ : ภาคเหนือตอนล่าง ได้กล่าวถึงชาวลาวเวียงจันทน์ว่า

“...กลุ่มลาวเวียงจันทน์ เป็นประชากรกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกลาวเคลื่อนเข้ามาในเมืองเหนือหรือภาคเหนือตอนล่างในปัจจุบัน การดำรงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มลาวเวียงจันทน์ ก่อนที่จะลี้ภัยในเชิงวัฒนธรรม เพราะถูกคุกคามจากวัฒนธรรมท้องถิ่นได้สูง ซึ่งพบหลักฐานการถูกลาวเคลื่อนจากลาวของพวกลาวเวียงจันทน์เข้าสู่บริเวณดังกล่าวเป็นจำนวนมาก และกระจายตัวอยู่ทั่วไปในเขตจังหวัดนครสวรรค์ กำแพงเพชร พิจิตร พิษณุโลก และอุตรดิตถ์ (พิชัย) ซึ่งในปัจจุบันได้พบกลุ่มลาวเวียงจันทน์ในเขตบ้านกองโล่ บ้านสามแฉก และบ้านหาดสองแควในเขตอำเภอฟิธิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์ บ้านแสงดาว อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก และบ้านนครชุม อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร เป็นต้น กลุ่มลาวเวียงจันทน์มีลักษณะทางสังคมแบบลาวเวียงจันทน์ แต่ในขณะที่กว้านวัฒนธรรมพื้นฐานทางสังคมก่อนข้างถูกคุกคามจากวัฒนธรรมในท้องถิ่นเดิมมากกว่ากลุ่มลาวพวน และเป็นที่น่าสังเกตว่า กลุ่มคนลาวที่อพยพมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะตั้งที่อยู่อาศัยในเขตที่รวมกลุ่มแม่น้ำเป็นหลัก...”

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่า มีชาวลาวจากอาณาจักรล้านช้าง หรืออาณาจักรศรีสัตนาคนหุต (หลวงพระบาง) ภายใต้การนำของเจ้าวังบุรี และนายบ้านชาวนครเวียงจันทน์ 3 คน คือ ท้าวพาน ท้าวขวง และท้าวผด ได้มาตั้งถิ่นฐานในเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่ประมาณ ในปี พ.ศ. 1971 ถึงปี พ.ศ. 1981 ที่บ้านด่าน เมืองนครไทย เขตมอญนคร (วังทอง) บ้านปากพาน (วัดโบสถ์)

และวัดศาลา (บางกระทุ่ม) แล้ว ต่อมาได้มีการอพยพของชาวลาวเวียงจันทน์ เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองพิษณุโลก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ประมาณ พ.ศ. 2440 แล้วได้ลงมาตั้งถิ่นฐานบริเวณวัดศาลา หมู่บ้านบางตะเมก บ้านปลายชุมพล บ้านแสงดาว และบ้านวังหิน ในเขตอำเภอเมืองพิษณุโลก เมื่อชาวจีนอพยพไปอยู่ที่อื่น ชาวลาวเวียงจันทน์ที่บ้านบางตะเมก อาจจะมีชาวลาวเวียงจันทน์ จากบ้านปลายชุมพล และบ้านแสงดาวด้วย ได้มาจับจองที่ดินที่กลายเป็นของชาวจีนมาก่อนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนและทำไร่ ทำนาถิน และจากนั้นได้มีชาวลาวจากอีสานมาตั้งถิ่นฐานอยู่ต่อเนื่องมาในเขตอำเภอหนองไทร อำเภอลำลูกเกด อำเภอเนินมะปราง และอำเภอบางระกำ จนถึงปัจจุบัน ทำให้เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่ใหญ่ขึ้นมีความเจริญขึ้น และมีความสำคัญมากขึ้นเป็นลำดับ

อุคม บุรณะเขตต์ (2530 : 76) ได้เขียนหนังสือเรื่องประวัติศาสตร์เมืองพระพิษณุโลก ว่า "... การที่ประสูติชื่อว่าประสูตินั้นก็เพราะเป็นทางออกไปสู่หมู่บ้านของคนจีน ซึ่งได้มาตั้งชุมชนอยู่ที่บ้านศาลาโพนนานแล้ว ตามประวัติกล่าวว่า เป็นจีนมาจากถนนพหลโยธิน เข้ามาตั้งตลาดเครื่องปั้นดินเผาติดต่อกันมานานับร้อย ๆ ปี เมื่อในระยะหลัง ๆ ก็นับถอยหลังวัดโกสุมพิสัยนี้ ก็ยังมีเรือขายสินค้าตั้งอยู่ริมลำน้ำเพิ่มจะสาบสูญไปเมื่อประมาณร้อยปีมานี้เอง หลักฐานสำคัญถึงพอลหาได้จาก ใบฎีกาที่ดินฉบับเดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งระบุว่าที่ดินแถว ๆ นั้นเป็นของจีนหรือคนเชื้อสายจีนทั้งสิ้น ส่วนคนไทยที่อยู่ไม่ตรงข้ามบ้านบางตะเมก เมื่อคนจีนสาบสูญไป จึงได้ข้ามฝั่งแม่น้ำน่านมาตั้งครอบครัวที่ตำบลบริเวณนั้นสืบต่อมาจนทุกวันนี้....."

เรื่องเล่าที่ชาวบ้านบางตะเมก ได้ข้ามแม่น้ำน่านมาตั้งครอบครัวที่ตำบลบริเวณเหนือวัดศาลาประชวร และบ้านแสงดาวนั้น สอดคล้องกับคำบอกเล่าของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อำนวยพร สุนทรสมบัติ อาจารย์สถาบันราชภัฏพิบูลสงครามว่า บรรพบุรุษของท่าน คือ ชุนกร แสงอ่วม ลาออกจากท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นท่านขุน ท่านได้นำชาวลาวเชื้อสายลาวเวียงจันทน์ ให้อพยพพาญาติพี่น้องและผู้คนประมาณ 300 คนลงมาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านวัดศาลา และบ้านแสงดาว เมื่อ 100 ปีเศษ ประมาณ พ.ศ. 2440 ซึ่งบริเวณที่ดินบ้านวัดศาลา และบ้านแสงดาว ในขณะนั้นเป็นที่รกร้างว่างเปล่าเหมาะสมที่จะทำไร่ทำนามาก ลาพอกและถั่วพอกของท่านจับจองที่ดินทำไร่ทำนาได้มาก ส่วนญาติพี่น้องและผู้ติดตามก็ได้จับจองที่ดินทำไร่ทำนาเช่นเดียวกัน ต่อมาในสมัยนายเปลี่ยน แสงอ่วม ซึ่งเป็นตาของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อำนวยพร สุนทรสมบัติ ได้ชวนญาติพี่น้อง และชาวลาวพวน ให้ช่วยครอบครัวจากหมู่บ้านเดิมมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่บ้านวังหิน บ้านปลายชุมพล และบ้านบางตะเมก เพราะมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์กว่าที่เดิม และได้ตั้งถิ่นฐานอยู่มาจนถึงปัจจุบันนี้ (สัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อำนวยพร สุนทรสมบัติ เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2541 ณ สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม)

4.4 การตั้งถิ่นฐานของชาวลาวโซ่ง

ลาวโซ่ง หรือลาวซ่ง มีถิ่นฐานเดิมอยู่ที่เมืองแดง (ปัจจุบันเมืองแดง คือ เมืองคันทัน เป็นหนึ่งในประเทศสังคมนิยมเวียดนาม) เมืองม่อ และเมืองทันต์ ในเขตนครสิบสองจุไทย หรือนครสิบสองจุไท (ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) ชาวเมืองเหล่านี้ เรียกว่า ลาวโซ่ง หรือลาวซ่ง

ลาวโซ่ง หรือลาวซ่งนี้ นักวิชาการชาวฝรั่งเศสเรียกว่า ไทยดำ หรือไตดำ (Black Thai) คำว่า โซ่ง หรือโซ้ง มาจากคำว่า ส้วง ซึ่งหมายถึง ทางทาง ลาวโซ่งในประเทศไทยปัจจุบัน เรียกว่า ไทยทรงดำ โดยสมพันธ์ สุขวงศ์ ศึกษาที่มหาวิทยาลัยเพอร์ดู ได้คิดคำนี้ขึ้นในปี พ.ศ. 2498 ในคราวที่ชาวลาวโซ่ง อำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ ได้แสดงการฟ้อง ลาวโซ่ง อวาทะราชบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ให้ทรงทอดพระเนตร ณ สวนมโนรมย์สวนหลวงพระวรก (เขาวัง) จังหวัดเพชรบูรณ์ ไทยทรงดำ หมายถึง ชาวไทยซึ่งแต่งกายด้วยเสื้อผ้าที่ทอด้วยผ้าฝ้ายด้อมคราม จนมีสีเป็นสีดำ

หลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวโซ่ง หรือลาวซ่งในประเทศไทย มีปรากฏเพียงเล็กน้อยพอจะเรียบเรียงเป็นสาระสำคัญได้ดังนี้

ในปี พ.ศ. 2321 ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (ทองด้วง) และเจ้าพระยาสุรสิงหนาท (บุญมา) เป็นแม่ทัพยกกองทัพไทยไปตีราชอาณาจักรลาวได้ราชอาณาจักร ลาวทั้ง 3 อาณาจักร คือ อาณาจักรหลวงพระบาง อาณาจักรเวียงจันทน์ และอาณาจักรจำปาศักดิ์ ราชอาณาจักรลาว จึงตกเป็นประเทศราชของไทยในครั้งนั้น

ในการทำสงครามครั้งนี้ กองทัพไทยตีเมืองเวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2321 นี้ เมื่อกองทัพไทยได้ตีเมืองเวียงจันทน์แล้ว แม่ทัพไทยได้จับเจ้านันทเสน พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชน ชาวมืองเวียงจันทน์ ได้หลายหมื่นคน เมื่อเดินทางกลับมายังเมืองสระบุรี แม่ทัพไทย ได้ให้ชาวมืองเวียงจันทน์ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองสระบุรี คงนำแม่เจ้านันทเสน พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่งไปที่ธนบุรีเท่านั้น

ในการอพยพชาวลาวจากเมืองเวียงจันทน์ครั้งนี้ ได้มีชาวลาวเวียงจันทน์ได้มาตั้งถิ่นฐานที่สระบุรีหลายหมื่นคน และปรากฏว่ามีชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง ซึ่งอพยพมาจากเมืองทันต์และเมืองม่อ (เมืองจีนของเขตนครสิบสองจุไทย) มากับกองทัพไทยในครั้งนั้นด้วย แม่ทัพไทยพาพวกลาวโซ่งหรือลาวซ่งเดินทางมาพักที่กรุงธนบุรีก่อน จากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง อพยพไปตั้งถิ่นฐานบริเวณเขาทะเล บ้านแหลม บ้านบางตะบูน บ้านเขาตะเครา บ้านท่าแร่ บ้านบางแก้ว บ้านบางน้ำเปรี้ยว บ้านบางขุนโพธิ์ บ้านบางครก และบ้านปากคลอง ในเขตอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี นับเป็นการตั้งถิ่นฐานครั้งแรกของ

ชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง เพื่อให้เป็นกำลังในการผลิตเสบียงอาหารส่งส่วย และใช้แรงงานของชายฉกรรจ์ ในกิจการของทางราชการ และการทหาร

แต่เดิมวิภาคย์ พจนกิจ (2540 : 100 - 102) ซึ่งเขียนหนังสือชื่อประวัติศาสตร์ลาวเก่า ถึงเหตุการณ์ตอนนี่ว่า

.....กองทัพอไทยเข้าเมืองเวียงจันทน์ ได้จับเจ้านันทเสนมหาอุปราช พร้อมด้วยเจ้าราชบุตรราชวงศ์ นางสนมกำนัล ผู้ใหญ่น้อย ทั้งปรังกับทั้งรับสมบัติเครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก ได้กวาดต้อนเข้ามาไว้ในเมืองพวนพร้าว ฟากตะวันตกแม่น้ำโขง พร้อมด้วยครอบครัวลาวชาวเมืองทั้งหมด แล้วให้อัญเชิญพระพุทธรูปนิมิตแก้วมรกตกับพระบางซึ่งสถิตย์อยู่ในพระวิหารของพระเจ้าล้านช้างเวียงจันทน์ อาราธนาลงเรือข้ามฟากแม่น้ำโขง มาประดิษฐานไว้ที่เมืองพวนพร้าวอารามหนึ่ง แล้วตั้งให้ขุนนางไทย ลาวไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองลาวทั้งปวง ที่ยังกระห้างกระด้างอยู่กัน โดยกองทัพนครหลวงพระบางให้ไปตีเมืองพันต์ เมืองน้อย ได้ทั้ง 2 เมือง ซึ่งเมืองทั้งสองเป็นเมืองไทยซ่งคำ (ไทยกางเกงคำ) ตั้งอยู่ชายแดนพระราชอาณาจักรสยามตอนเหนือติดต่อกับเขตแดนเวียงจันทน์ เวลานั้นได้หมดสิ้น แล้วให้อพยพครอบครัวไทยซ่งคำลงมากรุงธนบุรี ในเดือนปี พ.ศ. 2322 ให้ไปอยู่เมืองเพชรบุรีบ้าง สุพรรณบุรีบ้าง และราชบุรีบ้าง สืบเชื้อสายเป็นไทยสยามมาจนทุกวันนี้ คำที่เรียกกันแต่เดิมว่า "ไทยซ่งคำ" นั้นเลยเพี้ยนมาเป็นพวกโซ่ง หรือที่เรียกว่า ลาวโซ่ง คิดปากมเขนทุกวันนี้ ส่วนพวกไทยเวียงจันทน์ ให้ไปอยู่ทางสระบุรีบ้าง ลพบุรีบ้าง แลวบ้านหมี่ สนามแจง (สระบุรี) อำเภอดะพวนหิน (พิจิตร) และจันทบุรี...."

ในปี พ.ศ. 2335 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 เจ้าเมืองพวน เมืองพวนนั้นขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชของไทย โดยไปขอความนิยักคือพระเจ้าเวียงจันทน์ เจ้านันทเสน พระมหาภักดีวิธลาวผู้ครองนครเวียงจันทน์ จึงได้ยกกองทัพรขึ้นไปปราบปราม ครั้นได้เมืองพวนแล้วได้ยกกองทัพอไปตีเมืองแดง ได้กวาดต้อนครัวลาวโซ่งและลาวพวนมากรุงเทพฯ เพื่อน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ส่งครัวลาวโซ่ง หรือลาวซ่งไปอยู่ที่เมืองเพชรบุรี รวมกับพวกลาวโซ่งซึ่งได้อพยพเข้ามาก่อน แต่ครั้งกรุงธนบุรี (สุมิตร ปิณฑิพนธ์ และเสมอชัย พูลสุวรรณ, 2540 : 6) นับเป็นการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวโซ่งที่จังหวัดเพชรบุรีครั้งที่ 2

ในปี พ.ศ. 2370 ท้าวหิน ท้าวเสมอใจลาวเมืองสระบุรี ถูกครัวเมืองสระบุรีมาชิงบ้านโลก เป็นชายหญิง 244 คน แล้วจะพาครอบครัวไปเมืองน่าน เจ้าพระยาจักรีสั่งราชการเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2370 วันศุกร์แรม 7 ค่ำ เดือน 4 มีความว่า

“..... ท้าวพิน ท้าวสมโอใจ ลาวเมืองสระบุรี มาถึงบ้านโคก เป็นชายหญิง 244 คน แล้วจะพาครอบครัวไปเมืองน่าน แกรงว่าเมืองสระบุรีผู้คนซึ่งร่วโรแบบมาอยู่แล้วจะไม่เป็นการจึงขอให้พระยาพิษณุโลก คิดตามเขาครอบครัวซึ่งท้าวพิน ท้าวสมโอใจ อพยพมา ซึ่งขณะนี้อาจจะหลบหนีไปอยู่เขตเมืองแพร่ เมืองน่าน หรือหลบซ่อนอยู่แห่งใดตำบลใด ให้แต่งตั้งกรรมการ ขุนหมื่นคุมไพร่พลขึ้นไปสืบสาวครอบครัวท้าวพิน ท้าวสมโอใจ ถ้ารู้ว่ามีไปอยู่แขวงเมืองแพร่ เมืองน่าน ก็ให้ขึ้นไปสืบถามตามเคยไปบอกพระยาพิชัยบรมฤทธิ์ พระยาพิษณุโลกกับพระแก้วอาสาให้เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คนครอบครัวเมืองหล่มสัก เมืองเลย เมืองด่านซ้าย เข้ามายังบ้านเรือนได้มากน้อยเท่าใด จัดบ้านเมืองเป็นประการใด ยังหาได้บอกลงไปให้ทราบไหม และซึ่งไปรณเกล้าฯ ให้ไปชำระครัวที่ตกไปอยู่แขวงเมืองแพร่ เมืองน่าน กับให้พระยาพิชัยบรมฤทธิ์คุมกองทัพนั่งไปรักษาเมืองหลวงพระบาง พระยาพิษณุโลก แต่งกรรมการไปสืบราชการรู้ความประการใด..... ให้บอกข่าวลงไปให้ทราบ.....” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4 : 28 - 29 อ้างในสมคิด ศรีสิงห์, 2539 : 103)

จากหลักฐานข้างต้นแสดงว่า ในปี พ.ศ. 2370 ท้าวพิน ท้าวสมโอใจ ได้พาครอบครัวลาวเมืองสระบุรี (ลาวทวนที่อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2322 และ ปี พ.ศ. 2335 หลบหนีไปเมืองน่าน คงจะเสริมการอพยพกลับทางเมืองหลวงพระบางหรือเมืองเวียงจันทน์) เข้าพระยาจักรีจึงสั่งราชการให้พระยาพิชัยบรมฤทธิ์...พระยาพิษณุโลกและพระแก้วอาสาให้เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คนครอบครัวเมืองหล่มสัก เมืองเลย เมืองด่านซ้าย เข้ามายังบ้านเรือน....

ในปี พ.ศ. 2372 เจ้าอนุวงศ์ พระมหาภักดีวิธาวผู้ครองนครเวียงจันทน์ ได้ยกกองทัพมาตีเมืองนครราชสีมากวาดล้างผู้คนกลับไปเมืองเวียงจันทน์ แต่ถูกขุนหญิงโม ภริยาปลัดเมืองนครราชสีมา และชาวนครราชสีมา วางแผนซุ่มกลโจมตีกองทัพเจ้าอนุวงศ์ พระมหาภักดีวิธาวผู้ครองนครเวียงจันทน์ จนแตกพ่ายไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขุนหญิงโม เป็นท้าวสุรนารี และทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาดิศัยอมสพ เป็นแม่กองอพยพไปตั้งนครเวียงจันทน์แตก แล้วสั่งให้หลานนครเวียงจันทน์ทั้งแล้วได้ จับเจ้าอนุวงศ์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชน ชาวเวียงจันทน์ นำมาไว้ที่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง อพยพมาพร้อมกับกองทัพไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองเพชรบุรี อีกเป็นครั้งที่ 3” (พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ 2526 : 141)

ส่วนเดิม วิชาภัยพนกิจ (2540 : 148) ผู้เขียนประวัติศาสตร์ลาว กล่าวถึง เหตุการณ์
ตอนนี่ว่า

“...ครอบครัวชาวเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนมาคราวนั้น ไปรดเกล้าฯ ให้เอาไปไว้ที่เมือง
 ลพบุรีบ้าง สระบุรีบ้าง นครไชยศรีบ้าง พวกญวนที่จับมาจากเมืองเชียงขวาง ให้ไปกักกันอยู่ในเขตเมือง
 กาฬสินธุ์ ต่อมาเรียกว่า พวกแขก มีมาในท้องที่ ผ่านลอสยามารด อำเภอกุฉินารายณ์ จนครบทั่วทุก
 วันนี้.....”

นัก เท็งพันธุ์ ชาวบ้านเขาชัย ตำบลเขาชัย อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งเป็น
 เป็นผู้ไปขวลาโจ่งหรือลาวซ่งคนหนึ่ง ได้เล่าเรื่องการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวโจ่งหรือลาวซ่งที่จังหวัด
 เพชรบุรีว่า ลาวโจ่งหรือลาวซ่งซึ่งเป็นบรรพบุรุษของท่านั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรง
 ไปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ชายทะเล บ้านแหลม บ้านบางตะบูน บ้านเขาตะเครา บ้านท่าแร่
 บ้านบางแก้ว บ้านบางน้ำเปรี้ยว บ้านบางขุนไทร บ้านบางครก และบ้านปากคลอง ในเขตอำเภอบ้าน
 แหลม จังหวัดเพชรบุรีเป็นครั้งแรกแล้ว ชาวลาวโจ่งหรือลาวซ่งไม่คุ้นเคยกับสภาพภูมิประเทศ ดินฟ้า
 อากาศ ชายทะเล (ประเทศลาวไม่มีทะเล) ที่มีแต่เสียงคลื่นลมแรง มีพายุจัด มีพื้นเลน มีน้ำจืด ผ่นกล
 ฟ้าทะนอง ก็เกิดกรรมทวาทกถ์มาก จึงพากันอพยพจากชายทะเล บ้านแหลม บ้านบางตะบูน บ้าน
 เขาตะเครา บ้านท่าแร่ บ้านบางแก้ว บ้านบางน้ำเปรี้ยว บ้านบางขุนไทร บ้านบางครก และบ้าน
 ปากคลอง ในเขตอำเภอบ้านแหลม มาตั้งถิ่นฐานที่ตำบลหนองปรัง ตำบลหัวท่งช้าง ตำบลทับทาง
 ตำบลเขาชัย ตำบลหนองชุมพลเหนือ และตำบลหนองชุมพลใต้ อำเภอเขาชัย ตำบลเวียงคอก
 อำเภอเมือง ตำบลดงกระโจ้ว อำเภอท่าช้าง จังหวัดเพชรบุรี ที่อำเภอปากท่อ อำเภอจอมบึง และ
 อำเภอสวนผึ้งจังหวัดราชบุรี จากนั้นก็มีลาวโจ่งหรือลาวซ่งมาตามกลุ่มให้อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่จังหวัดอื่น ๆ
 คือ จังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี พิจิตร นครสวรรค์ และพิษณุโลก (สัมภาษณ์นัก เท็งพันธุ์ เมื่อ
 วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2541 ณ วัดระธาตุศิริชัย อำเภอเขาชัย จังหวัดเพชรบุรี)

ทวี บุรณะเขตต์ ได้ศึกษาเรื่องลาวโจ่งหรือลาวซ่ง จังหวัดพิษณุโลก ได้อาศัยภาพ
 และบันทึกเรื่องราวการตั้งถิ่นฐานของลาวโจ่งหรือลาวซ่ง จังหวัดพิษณุโลกไว้ว่า

“... นายจ้อ สิงห์เรือง เกิดปีชวด เดือน 11 พ.ศ. 2457 นางทอด สิงห์เรือง
 เกิดปีเถาะ เดือน 9 พ.ศ. 2459 มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ได้เดินทางอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่
 บ้านแหลมมะค่า ตำบลพันเสา อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก โดยเดินทางมาด้วยวัวควายมาจากจังหวัด
 สุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2482 ประกอบอาชีพช่างไม้ จักสาน และหมอ...”

“... นางจันเรียง สิงห์ลอ เกิดวันพฤหัสบดี เดือน - ปีระกา พ.ศ. 2459 มีภูมิลำเนาเดิม
 อยู่จังหวัดสุพรรณบุรี ได้อพยพมาอยู่กับบิดามารดา มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านแหลมมะค่า ตำบลพันเสา อำเภอบาง
 ระกำ จังหวัดพิษณุโลก โดยนั่งเกวียนมาในปี พ.ศ. 2461 เมื่ออายุได้ 2 ปี ครอบครัวประกอบอาชีพ
 ทำนา...”

ชาวลาวโซ่ง หรือลาวซ่ง จะใช้นามสกุลหรือแซ่แบบจีน ตามวรรณะทางชนชั้นในทางสังคม ลาวโซ่งหรือลาวซ่ง ซึ่งใช้นามสกุล ที่เรียกว่า "สังข์" ผู้ที่มีนามสกุล สังข์อ้อ สังข์คำ และสังข์เรือ่ง จะมีฐานะเป็นผู้ทำวซึ่งเป็นลาวชนชั้นปกครอง ส่วนผู้น้อยหรือประชาชนทั่วไปจะใช้นามสกุลอื่น ๆ เช่น อ่อนวงศ์ อ่องวงศ์ สายฮั้น ย่าฮู่ ตรีอระด้า เมี่ยนละม้าย โยนฮึง เท็งพันธุ์ ล้วนเมือง กุซฮ่า เขื่อนขิต เพชรธม คำพิทย์ สุขวงศ์ เพชรอุ้น เพชรรอด เพชรเรือง เพชรวงศ์ และเพชรลา เป็นต้น ชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง ที่มีนามสกุลที่ใช้คำว่า "เพชร" นำหน้านั้นเป็นชาวลาวโซ่ง หรือลาวซ่ง ที่อพยพมาจากจังหวัดเพชรบุรี เมื่อมาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดอื่นแล้ว แต่ยังคงมีความรัก ความผูกพันถึงถิ่นฐานเดิมซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่อยู่ให้ที่จังหวัดเพชรบุรีจึงได้นำคำว่า "เพชร" นำตั้ง นำหน้าสกุล แล้วต่อด้วยชื่อบิดามารดา หรือถิ่นฐานเดิม ใช้เป็นนามสกุลสืบต่อกันมา

จากหลักฐานข้างต้น แสดงว่าชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่งในจังหวัดพิษณุโลกยกตั้งถิ่นฐานอยู่ที่จังหวัดเพชรบุรีมาก่อนแล้ว และคงจะได้อพยพขึ้นมาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดพิษณุโลก หลังจากปี พ.ศ. 2372 สันนิษฐานว่า ชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง น่าจะอพยพมาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดพิษณุโลก ในระหว่างปี พ.ศ. 2372 ถึง ปี พ.ศ. 2469 เมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือถึงจังหวัดพิษณุโลกในปี พ.ศ. 2450 และสร้างทางรถไฟสายเหนือถึงจังหวัดเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2469 และในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2484 ถึง ปี พ.ศ. 2488 จะเห็นได้ว่า การตั้งถิ่นฐานของชาวลาวโซ่ง หรือลาวซ่งได้มาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยครั้งที่ 1 ปี พ.ศ. 2321 ครั้งที่ 2 ปี พ.ศ. 2335 ครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2372 ที่จังหวัดเพชรบุรี จากนั้นได้อพยพไปตั้งถิ่นฐานในจังหวัดราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี พิจิตร นครสวรรค์ และพิษณุโลก การอพยพของชาวลาวโซ่งหรือลาวซ่ง จากที่ตั้งเดิมจากจังหวัดเพชรบุรีขึ้นมาจนถึงจังหวัดพิษณุโลกนั้นมีสาเหตุที่สำคัญอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรกเพื่อแสวงหาทำเลตั้งถิ่นฐานที่มีความอุดมสมบูรณ์ คล้ายกับถิ่นฐานเดิมที่เมืองแฉ่ง เมืองบ่อย และเมืองกันต์ ประการที่สอง เพื่อหาทางหนีกลับคืนไปประเทศสังคมนิยมเวียดนาม หรือประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตามคำประกาศเชิญชวนของฝรั่งเศส และประการที่สาม เพื่อหลบหนีภัยการเมือง หรือ หนีการเกณฑ์ทหาร

แทน เรียกว่า หมอขับ และมีผู้ร้องเพลงตามทำนองเพลงที่ร้องกล่อเสียงแทน เรียกว่า หมอลำ เพลงที่ร้องที่จะเรียกว่า เพลงแอ่ว หรือเพลงแอ่วลาวซึ่งมีความไพเราะ และสร้างความสนุกสนานร่าเริงใจผู้ที่ได้พบเห็นมาก ชาวลาวโซ่งหรือลพซ่ง ถือว่าการเล่นคอน หรืออันคอน การลงช่วง และการฟ้อนแทน เป็นวิถีชีวิต เป็นสัญลักษณ์ของชาวลาโวโซ่ง หรือลาวซ่งทุกคน ถึงกับมี คำกล่าวที่ว่า “..... บ่ลาข่อนคอน บ่เคยฟ้อนแทน บ่แม่นผู้ลาว”

5. การตั้งถิ่นฐานของชาวเวียดนาม

การตั้งถิ่นฐานของชาวเวียดนามในประเทศไทยนั้น มีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อคราวเกิดสงครามระหว่างประเทศไทย และประเทศเวียดนาม เพื่อยุติการรุกรานของประเทศไทย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นั้นประเทศไทยได้ทำสงครามกับประเทศเวียดนาม เพื่อชิงความเป็นใหญ่ ในการครอบครองประเทศกัมพูชา รวม 4 ครั้ง ดังที่ น.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ (2523 : 96 - 105) กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 ดังนี้

1. สงครามไทย - เวียดนาม ครั้งที่ 1

สงครามไทย - เวียดนาม ครั้งที่ 1 เมื่อ ปี พ.ศ. 2369 ครั้นพระเจ้าอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์ เป็นกบฏต่อไทยได้ยกกองทัพเวียงจันทน์มาตีเมืองนครราชสีมา โดยมีเวียดนามให้การสนับสนุนอยู่ ต่อมาเวียดนามได้ยกกองทัพมาตีเมืองพวน เมืองสิบสองจุไทย และเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก จึงเกิดการสนับสนุนของเจ้าอนุวงศ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพบกพล 40,000 คน ยกไปทางเขมร เพื่อไปปราบกบฏที่เมืองโขงอ่อน แล้วให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ยกกองทัพเรือพล 10,000 คน ยกไปทางบันทายมาศ ไปบรรจบกับกองทัพ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่โขงอ่อนแต่เวียดนามมีกำลังทหารมาก ทำให้แม่ทัพไทยทั้งสองต้องถอยทัพกลับไทยได้กวาดต้อนชาวเมืองบันทายมาศ ก่าโพซ (กำปอต) ก่าปงโสม และโชฎก เข้ามาทางเมืองจันทบุรี ส่วนพระเจ้าพระยาบดินทร์เดชาแม่ทัพไทย ได้กวาดต้อนชาวเมืองกำปงสวาย และชาวเมืองบริเวณตะวันออกของทะเลสาบกัมพูชา เข้ามาทางเมืองนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์ พระราชวรินทร์แม่ทัพไทย ได้เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองขึ้นของนครเวียงจันทน์ และเมืองในล้านนาให้ช่วยทำสงครามกับเวียดนาม ส่วนพระเจ้าบรมวงศาธิราช และเจ้าพลวงพระบาง ได้เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองพวน และเจ้าเมืองอื่น กลับมาเป็นเมืองขึ้นของไทย สงครามครั้งนี้ทำให้ไทยได้ครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ไปจนถึงดินแดนเวียดนาม รวมทั้งเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองสิบสองจุไทยบางส่วน

2. สงครามไทย - เวียดนาม ครั้งที่ 2

สงครามไทย - เวียดนาม ครั้งที่ 2 เกิดขึ้นระหว่าง ปี พ.ศ. 2383 ถึงปี พ.ศ. 2384 ไทยได้ยกกองทัพ 2 กองทัพ เพื่อตีกองทัพเวียดนามทั้งสองจากทะเลสาบถัมบูรา โดยทางตะวันออก ให้พระยาราชบุณยกุล พระยาอภัยสงคราม ยกพล 15,000 คน ตีเวียดนาม ทางเมืองกำปงชม และเมืองซีเกรง แล้วตั้งอยู่ที่เมืองซีเกรง แต่กองทัพนี้ส่วนใหญ่ทหารส่วนใหญ่เป็นเขมรบ้างคงไม่ลดยต่อการรุกราน ครั้งกองทัพของเวียดนาม ของเวียดนามออกมาแก้ที่กำกันวังหนี่ กองทัพทหารไทยอยู่เพียง 100 คนเศษ ก็ยกต้องถอยจากเมืองซีเกรง ส่วนทางตะวันตกของทะเลสาบเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ให้กองทัพหน้าไปตีเมืองโพธิ์สัตว์ และให้คนถือหนังสือไปขู่องฮันฟู อดดลก แม่ทัพเวียดนาม ว่ากองทัพไทยได้ยกมีมีรืพลมาก ถ้าเวียดนามยอมยอมอ่อนจะปล่อยตัวไป แม่ทัพเวียดนามตกลงยอมทำสัญญาสงบศึก ไทยจึงได้เมืองโพธิ์สัตว์ และได้ปล่อยแม่ทัพและทหารเวียดนาม 2,300 คนที่รักษาเมืองไป จากนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงได้ยกกองทัพมาที่เมืองตะบอง อดดลก อดดลก ได้ยกกองทัพเวียดนามมาที่เมืองพนมเปญ มาสมทบกับกองทัพเวียดนามขององกรินดา ที่รักษามืองพนมเปญ อยู่ ต่อมาแม่ทัพเวียดนามได้เกิดการขัดแย้งกัน และมีโรคภัยไข้เจ็บโรคระบาด ทำให้ทหารเวียดนามล้มตายมาก ทหารเวียดนามส่วนหนึ่งหนีมาพึ่งกองทัพไทย แม่ทัพไทยจึงส่งทหารเวียดนามจำนวน 300 คน มาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ที่กรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สักข้อมือเป็นกองอาสากรมเวียดนาม แล้วพระราชทานให้ขึ้นต่อพระเจ้านั่งองค์แรก เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ แล้วทางไปวัดเกล้าฯ ให้มีกองคังว ไปเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงพนมเปญเป็นราชธานี ส่วนทางเวียดนามได้สนับสนุนให้นักร้องอื่น ครองเมืองใหญ่ๆ เป็นราชธานี

3. สงครามไทย - เวียดนาม ครั้งที่ 3

สงครามไทย - เวียดนาม ใน ปี พ.ศ. 2385 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอมราช เป็นแม่ทัพใหญ่อยู่ที่กรุงพนมเปญ ให้พระเจ้านั่งองค์แรก เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นแม่ทัพ และหมื่นไวยวรนาถ เป็นกองหน้ายกทัพเรือออกไปก่อน กองทัพบกได้ยกออกไปตีกองทัพเวียดนาม ที่เมืองชิงจูม (ชิงกะจูม) กองทัพเรือไทยสมทบกับกองทัพถัมบูรา เข้าโจมตีเวียดนามที่รักษาน้ำเมืองบันทายมาศ เวียดนามขอความช่วยเหลือจากกรุงไซ่ง่อนมาช่วย กองทัพเรือของไทยโจมตีป้อมปราการเมืองบันทายมาศไม่ได้จึงต้องถอยกองทัพกลับมาทำให้กองทัพเวียดนามกองทัพบกตีกองทัพบกของเจ้าพระยาอมราชที่กรุงพนมเปญแตกพ่ายไป เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงให้นักร้องคังวมาครองเมืองอุคงกาซิช จากนั้นได้ส่งกองทัพไทยยึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปจนถึงบริเวณที่ออกเขาค้อแดนเวียดนาม ยึดได้เมืองสะโปน (สะโปน) เมืองวัง เมืองกำน้อย